

SZALAI JÚLIA

„...HOGY HOGYAN LEHET A SZEMÉLYEST BEEMELNI VALAHOGY A FOGALMIBA”

SZERKESZTETTE: KOVÁCS ÉVA¹ ÉS VAJDA RÓZA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2023.1.83>

Szalai Júlia elszegényedett polgári családba született Budapesten. Édesapja Szalai Sándor, a hazai szociológia egyik legfőbb szervezőalakja volt. Szalai Júlia a Móróc Zsigmond Gimnáziumban érettségizett 1966-ban, majd a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tervmatematika szakán tanult tovább, itt szerzett diplomát 1971-ben. Még egyetemi évei alatt Ferge Zsuzsa kutatásában kezdett el az MTA Szociológiai Kutatóintézetnél dolgozni, később ő vette át Fergétől a Társadalomtörténeti és Szociálpolitikai Osztály vezetését. 2008-tól tudományos tanácsadó, 2013 óta professzor emerita volt az intézetnél. Emellett 1978-tól fogva tanított az ELTE-n, 1991 óta a Közép-európai Egyetemen, hosszú évekig volt a glasgow-i Strathclyde Egyetem és a Glasgow-i Egyetem vendégtanára, és részt vett a Wesley János Lelkészképző Főiskola szociális munkás képzésének kialakításában. Tagja volt az MTA Szociológiai Tudományos Bizottságának, 2019-ben az MTA levelező tagjává választották.

Kutatásainak központjába első pillanattól kezdve a szegénység került, szakdolgozatát az 1971-ben éppen megalakult Szociológia Tanszéken, az angliai szociálpolitika kialakulásáról írta. A szegénység, kirekesztettség iránti elkötelezett érdeklődéséből fakadóan foglalkoztatták a társadalmi struktúra, a munkaerőpiac, az etnicitás kérdései, a redisztribúciós viszonyok, valamint a hazai polgárosodás története. 1986-ban a szociológia tudomány kandidátusa lett, *Az állami „túlelosztás” funkcióváltozásai. A jóléti redisztribúció feletti társadalmi küzdelmek a rendszerváltás utáni Magyarországon* című értekezésével pedig 2007-ben elnyerte az MTA doktori fokozatát. A KDK 20. Század Hangja Archívumában többek között megtalálhatók Laki Mihállal közösen végzett, két hullámból (1998, 2009) álló nagyvállalkozó-kutatásának dokumentumai,³ a segélyezés magyarországi gyakorlatait áttekintő vizsgálat (2000–2001) és az oktatásbeli etnikai különbségeket vizsgáló nemzetközi EDUMIGROM kutatás (2008–2011) interjúanyaga,⁴ valamint a Kóczé Angéla Szalai Júlia szakmai irányítása mellett vezetett politikatörténeti kutatásából származó nyilvános videóinterjúk roma közéleti személységekkel.⁵

Szalai Júlia különböző tudományos társaságokban vállalt aktív, sokszor vezető szerepet: Társadalomtudományi Társaság, Max Weber Alapítvány, Aktív Társadalom Alapítvány, az ENSZ Szociális Fejlesztési Kutatóintézete (UNRISD). Emellett rengeteg hazai és külföldi szakmai folyóirat szerkesztőbizottságában foglalt

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies.

2 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási Dokumentációs Központ.

3 <https://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/23>.

4 <https://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/7902>.

5 <https://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/1191>.

helyet: *Holmi, Esély, Szociológiai Szemle, Critical Social Policy, Signs, Social Policy, The European Journal of Women's Studies, Social Science and Medicine, East Central Europe/l'Europe du Centre-Est*. Számos hazai és nemzetközi kutatás szervezésében, megvalósításában vett részt, esetenként a kutatás vezetőjeként (például EDUMIGROM). Több mint kétszáz tudományos közlemény szerzője vagy szerkesztője, publikációit magyar és angol nyelven adta közre.

Az interjú Gárdos Judit készítette 2012-ben a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely szakmatörténeti gyűjteménye számára.

1948. január 30-án születtem Budapesten. Az édesapám, Szalai Sándor⁶ szociológus, pszichoanalitikus, meg még egy kicsit orvos is, egy igazi pesti, nagypolgári család sarja. A nagyapám, Szalai Emil⁷ vezető szerzői jogász, jogvédő volt egészen addig, amíg Auschwitzban el nem pusztították. A magyar írók egy részének, Hunyadi Sándornak, Molnár Ferencnek például ő volt a szerzői képviselője. És Puccininek. Másodfoglalkozásként színdarabokat írt meg fordított. Az édesapám édesanyja, tehát a nagyanyám⁸ pedig a nagy Glasner pék család egy ágá[na]k a leszármazottja volt]. Nagyon művelt, szalont vivő, a férje ügyvédi auráját karbantartó, nagypolgári asszony. Úgy pusztult el '45 elején, hogy fölmentek az óvóhelyről valamiért, valamit levinni, és becsapódott egy bombaszilánk. Ott, azon nyomban, az apám orra előtt ölte meg. Szóval ő a háború végének egy szerencsétlen áldozata. Ezen már sokat lehetett gondolkodni, hogy mindenhogy sújtotta a háború az embereket. Nem csak az Auschwitzba hurcolás, hanem sok minden más is volt ezen a nagyszülői ágon, ami azért közvetlenül az ő zsidó sorsukkal és annak drámaival volt kapcsolatos. A papám egyébként '83 májusában halt meg egy rettentő gyorsan pusztító hasnyálmirigyrákban. Fél év alatt elvitte. Kiszámolható, hogy nem volt még hetvenegy éves. Ebben, hogy ő elég korán [meghalt], azt hiszem, hogy nem kis szerepe volt az ő sorsának.

Az édesanyámat úgy hívták, hogy Lukács Katalin. Ma már ő sem él. Kispolgári zsidó család egyetlen lánygyermeké [volt]. A nagymamámat itt sem ismertem, ő '46-ban halt meg agyhártyagyulladásban, amit köszönhetett a gettónak és sok minden másnak. A nagyapámat viszont ismertem. Ő egész magas [beosztású] banktisztviselő lett, azt hiszem, a Hitel- és Kereskedelmi Banknál, de ez még a háború előtti időkben volt. És aztán a felszabadulás után – mert ezt nálunk azért így hívták – ugyancsak tisztviselői állásokat töltött be és betegségben halt meg 1957-ben. Nagyon-nagyon szelíd és klassz ember volt, halk szavú, teljesen más, mint az apám rokoni ága, akik mind nagyon befolyásra törekvő és mintát adó emberek [voltak]. Az édesanyám ága csendesebb, visszahúzódebb, de ugyancsak borzasztó művelt és nagyon fontos értékeket hordozó és továbbadó család volt.

Anyám Budapesten született 1923-ban. De aztán, éppen a nagyapámnak a különböző banki tisztviselői ide-oda helyezései miatt, Pozsonyban éltek. Úgy nőtt fel, hogy azon nyomban tudott négy nyelvet. Pozsony

6 Szalai Sándor (1812–1883) szociológus, filozófus, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1945 után a Magyar Szociáldemokrata Párt külügyi titkárságának, valamint a Külügyi Akadémiának vezetője. 1950–1956-ig ült, szabadulása után az ELTE-n és más egyetemeken tanított, emellett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárának tudományos főmunkatársa, az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézetének kutatási igazgatóhelyettese, az MTA Tudományos Szervezési Csoportjának, majd Intézetének tudományos tanácsadója volt. 1978-tól haláláig a Magyar Szociológiai Társaság elnöke és a *World Academy of Art and Science* tagja. Lásd még: Dr. Gál Éva (2013) *Lejártás és bomlasztás - Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében*. Budapest: Corvina.

7 Szalai Emil (1874–1944) ügyvéd, jogi író, műfordító.

8 Glasner Piroska (1888–1945).

akkor, ugye, egy nagyon multikulti hely volt. És hát a szlovákiai zsidóüldözés, mint tudjuk, jóval előbb kezdődött, mint nálunk, úgyhogy átszöktek. Tehát az egész család átjött. És onnantól kezdve Budapesten bujkáltak és éltek. Tehát anyám átkerült tizenhat éves korában, '39-ben Budapestre. Kislány volt, gimnáziumban tanult, még semmi se volt befejezve, de a háború azt elég rendesen elintézte, hogy ezt így ne is lehessen tisztességesen végigélni. A háború után már eleve volt négy nyelv a kezében – valami egész hallatlan nyelvérzéke volt, ragadt rá egyszerűen minden nyelv, több nyelven megtanult – és a Külügyi Intézetbe került. Ott került össze apámmal. Tanult és egyúttal a Rajk tisztviselőjeként dolgozott a Rajk titkárságán, amíg a Rajkot el nem vitték. Aztán a Boldizsár Iván főnöksége alatt. Ez meg addig tartott, amíg apámat le nem csukták 1950 júniusában. Akkor anyámat kipenderítették a Külügyminisztériumból. De mindenhonnan [máshonnan] is. Jelentkezett takarítónőnek is. Mert hát el kellett tartania két gyereket.

Két és fél éves voltam, amikor betört az ÁVO hozzánk, és elvitte a szemünk láttára a fél könyvtárunkat megeltüntette az apámat. Azon kívül rombolást hajtottak végre, de közölték, hogy az egyik fő ávos tisztnek nagyon megfelelő ez a lakás, ahova [akkor] költöztek a szüleim, akik [éppen] a második gyereküket, a húgomat várták. Közölték, hogy ha a szülés lebonyolódott, és a gyerekágyból fölkel anyám, akkor majd ők támogatják anyámat, hogy keressen egy másik lakást, mert innen ki kell költözni. Apám elvitele pontosan tizenegy nappal előzte meg a húgom születését. Hát, mondhatom, könnyű kis szülés volt. Ez 1950 június végén volt, és szeptemberben már ott laktunk, ahol [később] anyám meghalt, és most már csak a nevelőapám él, a Trombitás utcában. Ott a háború után voltak üres lakások szép számban, és egy ilyen üres lakást valahogy megtalált az anyám, nem az ÁVO segédletével. Mindent egyszerre vettek el tőle: a férjét, lakást, munkát, mindent az égegyadta világon.

Eléggé kemény évek következtek. Hát, mindenkinek kemények voltak azok az évek. Elég nagy szegénységben éltünk. Nem mondanám, hogy nagyon sokkal az akkori magyar átlag alatt, de azért valamivel. Mint mondom, anyámnak isteni nyelvérzéke volt. Baráti szálakon keresztül a Mezőgazdasági Dokumentációs Központból kapott fordítás[i munkákat]. Na, de mit értett szegény a mezőgazdasághoz? Annyit, mint nem tudom én, egy tízéves gyerek, vagy még annyit se. Soha a közelébe nem került ezeknek a dolgoknak, de beletanult, és ezt fordította. És aztán műszaki szövegeket is. Hát persze megtanult nagyon hamar oroszul, mert főleg oroszról kellett fordítani. Ez egy szabadúszó életforma volt, amihez aztán ott voltunk mi mint két icipici gyerek. Volt idő, amikor nem tudtunk befűteni. Szóval az nagyon-nagyon nehéz időszak volt. De közben egyrészt a lecsukottak családjai között volt egy szolidaritás, másrészt meg különböző egyéb baráti szálakon [kaptunk segítséget]. Ennek nagyon-nagyon nagy jelentősége volt lelkileg is, és hát abban is, hogy ezt az életet menedzselni lehessen. Ez azért is volt nagyon fura világ, mert miközben tényleg olyan szegények voltunk, hogy nekem egy darab cipőm volt éveken keresztül, egy fűzős, barna cipő, és ha ma csak eszembe jut, összerándul a gyomrom, annyira utáltam, ennek ellenére volt nálunk úgynevezett háztartási alkalmazott, mert az azokban az időkben elképzelhetetlen volt egy polgári életformájú háztartásban, [hogy ne legyen]. Lehetett szegény [a háztartás], de volt háztartási alkalmazott.

Egy ilyen postamunka örületben volt anyám éppen, '52 decemberében, nem voltam még egészen ötéves. Rettenetesen hajtott, le kellett adni a munkát, de közben a húgom és én, mind a ketten lázas betegek voltunk, meg voltunk fázva. Akkor ott volt nálunk a Teri néni, aki egy kiugrott apáca volt. És: „Hagyja, Katika! Majd én!” Inhaláltatni kellett minket, ugye, ezt mondta a gyerekorvos. „Majd én megcsinálom!” És akkor anyám, hát ott ült a postamunkája közepén, mondta, hogy „Jaj, Terike, hát az nagyon-nagyon jó lenne!” És akkor Terike, aki tényleg tudta, hogy hogy kell inhaláltatni, olyan tűzforró vizet csinált, mint annak a rendje, ez rendben is lett

volna. De ez úgy zajlott, hogy beültetett minket az én ágyamba. A húgomnak még, azt hiszem, kiságya volt, és az én díványomon történt a dolog. Letakart minket egy takaróval, ahogy kell, hogy belélegezzük alatta a forró vizet. Csakhogy Terike nem az edényt fogta, hanem a tálca szélét kívülről, hogy ő viszont ne fázzon meg, ha kibújik a takaró alól. És nagyon eleven húgom van máig is, hát, nem bírta a meleget. Megrántotta kétszer a fejét, és úgy, ahogy volt, a forró víz, az ránk ömlött. Elég rondán leforrázódtunk. [...] Kijöttem a kórházból, és eltelt nagyjából két nap. És ez az, amiért az egészet mesélem. Akkor egyszer csak megjelent az egész testen, de mindenben, arcon, kézen, lábon, háton, mindenütt, egy nagyon ronda ekcéma. És ez az ekcéma – behasadt sebek és iszonyú fájdalom – vándorolt. A lábamon és a karomon volt a legrosszabb. Huszonnyolc éves koromig, amíg megszülettem a Péter fiamat, addig nem múlt el. Na, ennek az volt a jelentősége, hogy ez az ekcéma teljesen befolyásolta azokat a szilleket, amiket megtanultam, meg amiket nem. És azokat a módokat is mindmáig, ahogy jegyzetelek. Mert nem írásban jegyzetelek, hanem fejben. Tehát ugyanolyan vázlat van a fejemben, mint másnak írásban. Évtizedeken át gyakorlatilag nem tudtam írni. Az egyetemet úgy csináltam végig, hogy memorizáltam, mert nem nagyon ment az írás.

Természettudósna készültem. Az történt, hogy negyedik gimnáziumban [részlet vettem egy] országos verseny[en] biológiából, és benne voltam az első tízben, tehát felvettek volna biológiára minden további nélkül. Akkor elmentem, mert éppen nagyon ronda volt [az ekcémám], a Nebenführer nevű kiváló bőrgyógyászhoz. Ő tudta, hogy érettségizem, és mi a helyzet. És föltette a kérdést, hogy hova megyek egyetemre. Mondtam büszkén, hogy vegyészetre, a TTK-ra, és utána biokémikus szeretnék lenni. És akkor megkérdezte, hogy mit gondolkodok arról, hogy hogy fogom elvégezni az egyetemi kísérleteket ezzel a kézzel. A képem az volt, hogy én természettudománnyal akarok foglalkozni, azért közben baromi jól ment a történelem, meg izgatott is, meg a matek, irodalom, szóval többfelé ágazott az érdeklődésem. Még a zsidókérdés is rettenetesen izgatott. Azt gondoltam, hogy elmegyek héber-történelem szakra. És akkor bementem az ELTE-re és megkérdeztem, hogy hogy lesz az ember héber szakos. És akkor mondták, hogy hát, az itt nem nagyon megy, inkább a Rabbiképzőben, oda viszont, ugye, engem [nőként] nem vesznek föl. Akkor az történt, hogy voltak ezek a kötelező programok, hogy kiszálltak az iskolába valakik, toboroztak különböző szakokra, és meg kellett hallgatni az előadást. Na, egy ilyen kötelezőn kellett részt venni, a Közgázról⁹ kijött egy muki és beszélt a Közgáz különböző szakjairól és egy viszonylag új szakról, amit úgy hívtak, hogy tervmatematika szak. Ezt meghallgattam, és egyáltalán nem bánom, hogy erre köteleztek engem, mert különben talán sosem tudom meg, hogy ez van. Nagyon jól hangzott, mert egy olyan szak, ami kombinálja a matematikát meg a történelmet. Na, hát ez az, ami nekem nagyon tetszene, ha már nem lehet biokémikus belőlem! És akkor ide felvételiztem, felvettek, és el is végeztem. Innen vezetett aztán elég egyenesen az én utam a szociológiába. Imádom azt, amit szociológia címen csinálni kell, egész életemben imádtam ezt a szakmát. Kicsit se bánom, hogy nem lettem biokémikus.

[...]

Mi laktunk tehát a Trombitás utcában, ahol az ÁVO-nak köszönhetően végül anyám lakást talált. A körzeti iskola a Lorántffy Utcai Általános Iskola volt, kézenfekvő volt, hogy oda írat be engem anyám. Nem jártunk egy hete iskolába, amikor kijött egy Bors Irma nevezetű hölgy, aki egy közvetlen Kodály-tanítvány volt, és azt mondta, hogy ő most fölméri a gyerekeket, mert szerveznek egy zenei általánost. Még hozzá Budapest első zenei általános iskoláját. És akkor meghallgatott Bors Irma néni, megtapsoltatott minket meg mindenfélét

⁹ Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, ma Budapesti Corvinus Egyetem.

csinált, és kialakult, hogy kiket vesznek föl ebbe az osztályba. Volt két gyerek, aki olyan kiugróan hamisan énekelt és olyan semmiféle jó teljesítményt nem látszott nyújtani, hogy azokat meg azért vették föl, mert, ugye, a Kodály-módszer arról szól, hogy nincs botfűlű, meg nincs rossz ritmusérzékű gyerek. Hanem ha megfelelően oktatják, akkor ebből valami klassz sül ki. Na! Hát én voltam az egyik és a másik pedig a Platthy Saci nevű későbbi barátnőm, aki Magyarország vezető énektanára negyven éve.

Szóval a zene egy alap dolog lett az életemben. És énekeltem hosszú, hosszú, hosszú éveken keresztül, immár kedvből és nem tudom én, miből. Így kerültem az első budapesti zenei általános iskola fővezető osztályába. Anyám ettől nagyon boldog volt, mert ha ő nem meszelődik el az életpályáján többször is, akkor belőle valószínűleg operaénekes lett volna. Gyönyörű hangja volt, isteni zenei érzéke és egész rendkívüli zenei műveltsége. Nem úgy apám, aki még javában ült Rákosi elvtárs börtönében. De már akkor azért kommunikáltak a rabok a külvilággal. És ő azt akarta, hogy egy nyelveket tanító, [másfajta képzést nyújtó] iskolába menjek. Szóval e körül végig konfliktus volt a szüleim között.

Na most ez a két osztály elég elit osztály volt. Egyértelműen nem így válogatták ki, de hát adva volt, ugye, hogy a Rózsadomb alján van [az iskola], és akkor oda káderyerekek meg volt káderek, tehát háború előttről még ott maradt emberek gyerekei kerülnek be. De szélesebb merítése volt, mert nem volt még más zenei általános. Voltak az osztálytársaim között szerényebb körülmények közül származó gyerekek. De azért az osztálytársaimnak, illetőleg ennek a két osztálynak a többsége zsidó és nem zsidó, középpolgári és nagypolgári, volt nagypolgári gyerekek voltak. Ez csak még jobban kidomborodott, amikor gimnáziumba kerültünk. Mert az történt, hogy mikor elértük a nyolc[adik] osztályt, akkor fölmerült, hogy a Móricz Zsigmond Gimnáziumban, ami ugyanannak a Lorántffy utcai tömbnek a része volt (nem ott volt, ahol ma van), szerveznek egy zenei osztályt. Nem [maradt fenn] sokáig, tán két-három évfolyam jött még utánunk, és aztán megszűnt, de én zenei tagozatú osztályban érettségiztem. Az aztán végképp egy elit és nagyon figyelt – nem a BM által, hanem társadalmilag figyelt – társaság volt, akármit csináltunk. Tehát, ha kamarakórusunk lett, akkor az Ki mit tud?-ot nyert és külföldre ment. Mindig jöttek vendégek. Sosztakovics speciel elég gyakran látogatta az iskolát. Hát az, hogy a Kodályné temetésén mi énekelünk, az teljesen egyértelmű volt, nem is jött más szóba. Mármint az idősb Kodálynéén. És aztán később a Kodály temetésén. Szóval ez egy ilyen részben kísérleti, részben meg nagyon elit tagozat volt. Nagyon sokszínű szellemileg, minden előfordult. Szélsőséges filozofizmus, szélsőséges antiszemitizmus, az mind előfordult ebben az osztályban. Mint egy kohó, ami kiérlel dolgokat.

Ebben az egész történetben elég fontos szerepe volt egy lánynak. Ezzel a lánnyal jártam a leghosszabban együtt életemben iskolába. Általánosba, ebbe a bizonyos válogatott tagozatos osztályba, a Móricz Gimnáziumba, és egyetemre is együtt jártunk utána tervmatematika szakra. Ez a lány nem más, mint Farkas Éva, Farkas Éva pedig nem más, mint a Farkas Mihály unokája és a Farkas Vladimir¹⁰ lánya. Na, szóval Farkas Éva néhány nap alatt az én legjobb barátnőm lett, és anyám nagyságára jellemző – ezt máig is úgy gondolom, hogy ez egy rettenetesen nagy dolog volt –, hogy mikor én azt mondtam, hogy „*Mamika, hoznék haza ebédre egy kislányt*” (mondtam, hogy egy cipőm volt, szóval nem volt olyan sok fölös ebéd), és hazavittem Farkas Évát, miközben Farkas Vladimir kínozza az apámat meg a társait a börtönben [egy szava sem volt ellene]. Azt hiszem, ezt az egész történetet húszéves koromban tudtam meg. Soha egy arcizomrándulás [nem volt] anyám részéről, amivel kifogást tett volna. Az én nevelődésem szempontjából nagyon fontos volt ez a viszonyulás.

¹⁰ Farkas Mihály kommunista politikus, honvédelmi miniszter, a Rákosi-korszak meghatározó személyisége, a teljhatalmú „négyesfogat” és a szűkebb ún. „trojka” tagja volt. Fia, Farkas Vladimir ÁVH-s kihallgatótiszt volt.

A szüleim egyáltalán nem szóltak bele abba, hogy mit csináljak, de nagyon jól lehetett beszélgetni velük [az elképzeléseimről]. Az természetes volt, hogy egyetemre megyek. Miután meghallgattuk az előadást a kiszállt Közgáz-képviselőtől, hazamentem és megkérdeztem az apámat, aki akkor már éppen valamennyire mozoghatott a magyar szellemi életben, hogy „Apu, mi ez? Te tudsz erről valamit, erről a tervmatematika szakról?” Már rég elváltak a szüleink, szóval a következő találkozásunkkor történt ez. És mondta, hogy „tudod, mit? Veszem a kagylót és megkérdezem, hogy mi ez.” És fölhívta a család baráti körébe tartozó két matematikust, a Turánnét,¹¹ meg valaki mást még. Akik elmondták, hogy ez egy jó hírű dolog. Egy-két hét alatt eldől, hogy ide fogok felvételizni. Nade én életemben nem olvastam politikai gazdaságtant. Úgyhogy igen intenzíven belevetettem magam Marx olvasásába. És ennek köszönhetem, hogy mire az egyetemre mentem, elolvastam *A tőkét*. Aztán derült ki, hogy azt nem szokás. Közgázon nem szokás elolvasni nálunk *A tőkét*. Nagyon-nagyon sikeres felvételi lett, lettettem, így aztán 1966 őszétől közgazdasági egyetemi hallgató lettem, tervmatematika szakos.

Nekem nagyon hamar válságot okozott, hogy mi van ezzel a politikai gazdaságtannal. Merthogy főleg a szocializmus politikai gazdaságtana [volt terítéken]. Egy szó sem volt igaz [belőle], ahogy az ember értette. Azt mondta [a tanár], hogy hát ez nem arról szól. Nem Marx, semmi köze ahhoz, amit én Marxtól olvasok, az egész Marx oeuvre-höz vagy Engelshez, és semmi köze a magyar valósághoz. Úgyhogy első év végére, amikor már tanultam a kapitalizmus politikai gazdaságtanát meg a szocializmus politikai gazdaságtanát meg dialektikus materializmust meg mit tudom én, még mit, addigra rájöttem, hogy én ezt így nem fogom bírni, ezt a hazugságtömeget, ezzel én nem tudok mit kezdeni. És akkor ismét az apámhoz fordultam. Még azt kell közbeszúrni, hogy mi kötöttünk egy *gentlemen's agreementet*, mikor felvételiztem, hogy ő soha, sehol nem fog beavatkozni az én dolgaimba. Ha nem vesznek föl, nem vesznek föl, ha fölvesznek, fölvesznek, de tilos neki közbenjárni az én érdekeimben. Ezt tekintjük alapnormának, hogy függetlenek vagyunk egymástól. Aztán ebből nagyon sok komplikáció származott, de megtartottuk egész életünkre, nem volt könnyű. [Arra kértem az apámat, segítsen] ebben a dilemmában, hogy a fele tanulmányaimat egyszerűen nem tudom elviselni. Valami valóságot szeretnék látni, tehát a valósággal akarok foglalkozni – akkor még nem mondtam ilyen szavakat, hogy szociológia, de – valami ilyesmi kellene. „*Mondd, te hogy kezdenél ehhez hozzá?*”, mondtam az apámnak. Azt mondta, hogy úgy, hogy odamegyek a telefonhoz és fölhívok két embert. Az egyik a Mód Aladárné¹² és a másik az ő beosztottja, a Ferge Zsuzsa,¹³ és megkérdezem, hogy van-e olyan kutatás, amelyikbe elmehetsz kérdezőbiztosnak. Így is tett. Fölhívta Mód Aladárnét, aki mondta, hogy számos felvétel van, de hát a Zsuzsa foglalkozik most éppen egy ifjúsági felvétellel, vele érdemes erről beszélni. Akkor bementem ehhez a mondott személyhez, akit Ferge Zsuzsának hívnak. És Ferge Zsuzsa, hát, valami elképesztő volt! Szóval csak azt tudom mondani, hogy soha én úgy tanítani, ahogy a Zsuzsa tanított, nem fogok tudni, azt hiszem, pedig elég jó tanár vagyok állítólag. De az valami hihetetlen volt! Kis pisis, tizenkilenc-húsz éves kérdezőbiztosok, teljes partnerségben a koncepció kitalálásában is, nemcsak az élmények megbeszélésével. Szóval egy hónap alatt azt mondtam, hogy hát igen, ilyen helyen kell nekem tanulni! Hozzá tartozott, hogy [Max] Weber

11 T. Sós Vera (Turán Pálné) (1930–) Széchenyi-díjas matematikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

12 Mód Aladárné (1909–2022) a közgazdaságtudomány kandidátusa, statisztikus. 1945 előtt az Egyesült Izzó tisztviselője. 1949–1969 között a KSH Mezőgazdasági, majd nyugdíjazásáig a Közgazdasági Főosztály vezetője. 1967–1990 között az MTA Statisztikai Bizottságának tagja.

13 Ferge Zsuzsa (1931–) Széchenyi-díjas magyar szociológus, az ELTE Társadalomtudományi Kar egyetemi tanára, az MTA rendes tagja. Ferge Zsuzsával szintén készült szakmatörténeti interjú a 20. Század Hangja Archívuma számára: <https://20szazadhangja.tk.hu/szakmatortenet/ferge-zsuzsa>.

lett a kezünkbe adva, meg [Thorstein] Veblen lett a kezünkbe adva, meg minden, amit olvasni kellett ahhoz, hogy értsük, hogy miért kérdezzük, és miért azt kérdezzük egy kérdőívben. Ez így zajlott és baromi jó volt. Valami olyan alapképzést kaptunk, amelyet soha senki nem ad ma már egyetemen. Visszanézve ez egy rendkívül szerencsés képzés volt, hogy beszereztem egy jó alkalmazott tervmatematikus diplomát, ami azzal járt, hogy azért már tudtam, hogy mi az, hogy statisztika, meg hogy hogyan kell számokkal bánni. És szereztem egyfajta szociológiai műveltséget már.

Szóval ezzel kezdődött '67 nyarán a kérdezőbiztoság. Zsuzsa akkor dolgozott a rétegződéskönyvén és a kandidátusi vizsgáján. Páran, akik ott összeverődünk körülötte, egyfajta műhelyt alkottunk, és ezt mind végigbeszéltük és végiggondoltuk. Közben a Közgázon csináltak egy reformot, a mi évfolyamunkkal. Addig nagyon kötött volt, hogy mit kell 4–5 év alatt megtanulni. És akkor vezették be a szakszemináriumi rendszert, ami kb. a mai MA-nak felel meg. Nem volt kimondva, hogy külső szakember nem lehet szakszemináriumi vezető, de kemény harcba került, hogy Zsuzsát megszerezhessük, tehát hivatalosan ő legyen a vezetőnk. Akkor még nem volt szociológusi oktatás, amint én elvégeztem az egyetemet, azután lett. Én rögtön belepottyantam abba, hogy tanítok. Akkor csinálta Huszár [Tibor],¹⁴ '71-ben, a Szociológia Tanszéket, annak az előkészítése zajlott úgy '70-től körülbelül. Abban már nyakig benne voltam mint, nem tudom én, következő generációs tanársegéd. Szóval ez ilyen alakuló világ volt akkor. Adódott a Zsuzsával való együtt dolgozásból meg az én érdeklődésemből, hogy a szegénységtémát választottam szakdolgozati témának. És nem kisebb falatot, mint az angol szociálpolitika kialakulását és az egész szegénygondozás rendszerét I. Erzsébettől az 1834-es szegénnytörvényig. Hát, ez ugye olyan tipikus diáktéma, szóval hogy az ember azt gondolja, hogy az egész világot egyben [fel tudja dolgozni]. De hát rettentő sokat tanultam [belőle], és hát jó lett. Később sokat éltem abból, amit akkor fölhalmoztam.

Elég korán érő csajszi voltam. Vagy egyenlőtlenül érő. Csomó felnőtt dolgot csináltam már nagyon-nagyon korán, ugyanakkor meg bizonyos elvarratlan gyerekszálak szintén megmaradtak elég sokáig az életemben. Ez a koránérés azzal is járt, meg divat is volt a mi köreinkben, hogy igen korán lettek fiúink. Nem csak flörtölés meg rendes kis diákszerelem, hanem ezekből eléggé nagy számban lettek aztán hosszú kapcsolatok és házasságok és válások. Na, lényeg az, hogy szerelembe keveredtem tizenöt éves koromban egy fiúval, aki akkor még éppen értettséigizett. Én voltam elsős, ő volt negyedikes. Simon Pálnak hívták. Nagyon nagy szerelem lett közöttünk. Ő felvételizett abban az évben, és az volt a gondolata, hogy ha nem veszik föl Magyarországon azonnal orvosi egyetemre, akkor úgy elhúzza a csíkot, mint annak a rendje. Na, és nem vették föl, úgyhogy tartotta a szavát és jelentkezett a Szovjetunióba egyetemre, méghozzá biofizika szakra, Harkovba. Akkor írtunk '64-et. Amikor hazajött, 1970-ben összeházasodtunk. Hát, nem volt egy nagyon hosszú életű házasság, mert nagyon rövid idő alatt kiderült, hogy elfejlődünk egymástól tulajdonképpen. Anyám, amikor elváltunk, akkor úgy gondolta, hogy én haza fogok menni. De én meg úgy gondoltam, hogy no, ennek azért már vége, én már nem megyek haza az én kis szobámba, hanem elköltöztem albérletbe.

Nekem nagyon kiterjedt baráti köröm volt az egyetemen már, különösen a saját csoporttársaim közül egynéhánnyal, de legfőképp a párhuzamos elméleti szakos közgazdászokkal [jártam össze], egy pár, ma is barátomnak tekinthető emberrel. [Volt egy] nagyon kedves, hosszú fiú, akit Vági Gábornak¹⁵ hívtak. Egyre

14 Huszár Tibor (1930–2019.) Széchenyi-díjas magyar szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. 1983 és 1992 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézete alapító igazgatója. 1990-ben rövid ideig országgyűlési képviselő. Az ELTE Társadalomtudományi Kar egykori tanára.

15 Vági Gábor (1947–1990) szociológus, szociográfus, a Holmi folyóirat szerkesztője.

többet voltunk együtt és egyre jobban éreztük magunkat együtt, és néhány hónapon belül kiderült, hogy az, amit én korábban szerelemnek gondoltam, az smafu, mert az igazi nagy szerelem az ez, és ez tényleg így is volt. Így maradt öreg éveimig. Gábor annak rendje és módja szerint megkérte a kezemet. Mértéktelenül sokat segítettek a szüleim, már anyagilag is, mert hát azért az nem volt kismiska. Így lett nekünk a nagybátyám kapcsolatai révén egy – akkor úgy hívták, hogy – OTP-értékesítésű tanácsi lakásunk Nagytétényben. Ez egy másfél szobás, rendes lakótelepi lakás volt, de hát, mint majom a farkának, természetesen úgy örültünk. Nagyon hamar teherbe estem és vártam aztán a kislányomat, aki meg is született 1972 októberében. Ez volt az Eszter. Mindenki nagy csodának tekintette, hogy még éppen csak elvégeztem az egyetemet, és ilyen hamar akarunk gyereket. Mi pedig úgy gondoltuk, hogy ez része az életnek, és nagyon jó. Itt el kell mondanom, hogy engem az, hogy szültem kétszer, viszonylag a karrierem elején, az csak inspirált és segített, és soha, semmi-
ben nem érzem úgy, hogy akár egy hajszállal vagy két sorral kevesebbet írtam, mint írtam volna egyébként.

[Miatán én is, és nagyon röviddel azután Panni húgomék is elköltöztek hazulról], nem telt bele pár hónap, és akkor föltűnt az égen a későbbi nevelőapám, aki anyám egy kollégája volt, Lissauer Zoltán, a Kosuth Rádió nagyon tehetséges és jó nevű szerkesztője. Ők ketten adták ki az egész Marx-Engelst. Mi persze boldogan férjhez adtuk az anyukámat, és hát egész addig, amíg anyám tavaly meghalt, ők együtt éltek. A nevelőapámmal bekerült a képbe egy óbudai csodagarzon, egy gyönyörűséges garzonlakás, amiről ő rögtön közölte, hogy ez a gyerekeké. Ő a Mamival fog élni a Trombitás utcában, hát mi a francnak kell neki az óbudai lakás? Egy ilyenfajta ember. Az baromi nagy érték volt, egy ilyen lakás akkor. Ma se semmi, de akkor különösen. Azt mondta, hogy a család problémája az, hogy a Juliék Nagytétényben laknak, a Panniék meg Varga József úton. Hát akkor oldjuk meg az óbudai lakásból ezt. Úgyhogy eladták az óbudai lakást, és akkor egy újabb fordulóban még egy nagy segítséget kaptunk a szülőkötől. Mi eladtuk a nagytétényi lakást, és abból meg ebből a segítségből a Síp utcába költöztünk, ami aztán a család életében egy egész különleges szerepet betöltő lakásunk lett. Ez a zsinagóga mögött van két lépéssel, nagyon klassz, három szoba-kisszobás lakás. Amikor odaköltöztünk, akkor már terhes voltam a második gyerekemmel. Ez Péter fiam, aki '75 szeptemberében született, tehát pont három év van a kettejük között. Ott éltünk szépen négyesben, teltek múltak az évek, és jól teltek és múltak, de jöttek problémák is. Tehát megromlott, élehetlenné vált a házasságunk. A dolog lényege az volt, hogy Gábor ezt a nagy megterhelést, hogy két gyerek van, nem nagyon jól tudta vinni.

[...]

'83-ban, amikor az apám meghalt, azután nem sokkal eldőlt, hogy mi külön fogunk élni. Mind a kettőnknek lett partnere. [...] Hát akkor itt voltam a két gyerekkel, akik még iskolába jártak. Péter éppen ment gimnáziumba, Eszter meg harmadikos gimnazista volt. Erősen meg kellett gondolni az életet a következő időkre. Előttem elég világos volt, hogy mi az én életem. Tehát, hogy ők nem szenvedhetnek hátrányt sem abban, hogy mit tanulnak és mennyi ideig az egyetemen, sem abban, hogy lesz-e lakásuk. Ezzel teltek az éveim, hogy ezeket a feltételeket összedolgozzam meg összekeressem.

[...]

[A szakdolgozatom védésekor] két opponensem volt. Az egyik a szakszeminárium-vezetőm, Ferge Zsuzsa, a másik pedig Losonczi Ágnes.¹⁶ Őt Zsuzsa ajánlotta, nyilván. Erről az egész időszakról még egy kicsit kell be-

16 Losonczi Ágnes (1928–) Széchenyi-díjas szociológus, társadalomkutató. Losonczi Ágnessel szintén készült szakmatörténeti interjú a 20. Század Hangja Archívuma számára: <https://20szazadhangja.tk.hu/losonczi-agnes>. Az itt említett kutatás dokumentációja szintén megtalálható az archívumunkban, vö: <https://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/1238>.

szélnem. Ez, ugye, a máig élő szociológia újakezdése volt. Hát, tudjuk, hogy a [Szociológiai Kutató]intézet formálisan '63 óta létezik, de abban az értelemben, hogy már volt egy generáció, aki sok mindent csinált meg terepen dolgozott meg volt mit átadnia, abban az értelemben mi a privilegizált első fiatal társaság voltunk, akik ezt beszívhattuk magunkba. Tehát, hogy már volt vizsgálat Heves megyében, és arról lehetett mesélni egy csomó mindent, és a szegénység kapcsán lehetett hosszú órákat beszélgetni. Nem fogalmi és tantárgyi keretek között, de órákat beszélgetni a legkülönbözőbb emberekkel. Hogy idejöttek a Zsuzsa meg a Szélnyi Iván meg részben a Hegedüs András,¹⁷ aztán a Heller Ágiék¹⁸ kapcsolatai révén külföldi tudósok, és azok itt mozogtak Magyarországon. Ki jöjjön, és ki fordítson nekik arról, hogy mi a tyúk a ketrecben ott a tihanyi kertben? Ezekbe be voltunk vonva. Ez most egy konkrét dolog, amit épp említettem. Volt 1969-ben egy balatonfüredi konferencia,¹⁹ és akkor Michael Miller²⁰ meg Ray Paul²¹ meg én nem tudom, ki mindenki, csupa nagy és fontos ember idejött. Izgatta őket, hogy hogy lesz Magyarországon szociológia. Volt tanácskozás, kirándulások, a társaság baráti is volt meg szakmai is. A Zsuzsa szakszeminaristái, azaz Rupp Kálmán, Csanádi Gábor és jómagam nyilvánvalóan ott voltunk, mi kísértük ezeket az embereket mint kis fiatal sameszok a különböző kirándulásokra. Sose felejttem el, hogy én éppen a Herbert Gansszel²² és a feleségével sétáltam Tihanyban, és ez a csirke dolog ott történt. Hogy hát szaladgáltak a csirkék a kertben, és egyszer csak a Gans felesége, Louise,²³ egy nagyon tüneményes nő és radikális jogász, aki szegényjog-védő volt azokban az években, összezsáptta a kezét, hogy ő még életében nem látott élő csirkét. Szóval nagyon sokszínű lett hirtelen az egész világ. Ilyen meleg légkörben zajlott az, hogy az ember napról napra több embert ismert meg, és több ember lett fontos.

'71-ben diplomáztam. Onnantól kezdve egyre inkább kimagaslott, hogy kik azok, akikről itt elkezdek tanulni. A főember, az mindenképpen a Zsuzsa. De a Losonczy Ági is, és hát a Kemény István,²⁴ akivel, ugye, közben az ember összeismerkedett. A Zsuzsa-féle ifjúságkutatás után az egyik további első kutatás Keménynek a cigányvizsgálata után csinált szegényvizsgálata volt, amihez két dolog kapcsolódott. Az egyik, hogy az ember ment szegénytelepekre és interjúzott. Én a Kerepesi lakótelep mögött, a Százados úti szegénytelepen interjúztam, [ami] nagy hatással volt egész további életemre. Ez úgy zajlott, hogy megcsináltuk az interjúkat, és heti vagy tíz napi sűrűséggel ültünk a Kemény lábainál, a szó szoros értelmében, és beszélgettünk és

17 Hegedüs András (1922–1999) magyar szociológus, politikus, 1955–1956-ban Magyarország miniszterelnöke. A Szociológiai Intézet megalapítója. Vö: Szabari V. (2020) Az 1960-as években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall-Társadalomtörténeti folyóirat*, 80, 79–100.

18 Heller Ágnes (1929–2019) Széchenyi-díjas magyar filozófus, esztéta, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A Budapesti Iskola egyik jelentős személyisége volt. 1986-tól 25 éven át tanított New Yorkban a *New School for Social Research* egyetemen.

19 *Iparosodás, urbanizáció és életmód* nemzetközi szociológiai konferencia, Balatonfüred 1969. szeptember 9–12.

20 S. M. „Mike” Miller (1922–2021) nagy hatású amerikai közgazdász, szociológus, a *Rutgers University*, a *Brooklyn College*, a *Syracuse University*, az *NYU*, a *Boston University* és a *Boston College* tanára. Martin Luther King közeli tanácsadója, számos beszédének írója is volt, az egyik első olyan kutató, aki azon fáradozott, hogy a tudományt hasznossá tegye a haladó szellemiségű aktivista csoportok számára. Könyvei, cikkei elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségről és a szegénységről szólnak. Lásd még: https://www.dissentmagazine.org/online_articles/s-m-mike-miller-a-pioneering-scholar-activist-1922-2021.

21 Ray J. Paul (1947–2022) matematikus, a *London School of Economics*, majd a Brunel Egyetem tanára.

22 Herbert J. Gans (1927–) németországi születésű amerikai városszociológus, sokáig a Columbia Egyetem tanára.

23 Louise Gruner amerikai ügyvéd, jogvédő.

24 Kemény István (1925–2008) Széchenyi-díjas szociológus. 1970 és 1973 között az MTA Szociológiai Kutatóintézet munkatársa volt. 1973-ban publikációs tilalom alá helyezték. 1977-ben Párizsba emigrált, 1978-tól 1981-ig a *Maison des Sciences de l'Homme*, 1983 és 1990 között az *École des Hautes Études en Sciences Sociales* munkatársa, a *Magyar Füzetek* szerkesztője volt. 1990-ben hazatért. 1992-től a Magyar Szociológiai Társaság elnöke, 1993-tól alelnöke volt. 1990 és 1992 között az MTA Szociológiai Intézetének tudományos tanácsadója, egy éven át az intézet igazgatója volt. Archívumunk őrzi az 1970-es ún. cigánykutatás kutatási dokumentációját: <https://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/1237>.

emésztettük ezeket az interjúkat. Hihetetlen, hogy a Pista mit tudott kihozni egy interjúból az egész szemléletmódjával. Hát micsoda hatással volt, nemcsak énrám, hanem mindenkire! Ez aztán eléggé egyértelműen folytatódott a SZETA-munkában.²⁵ Ez egy ilyen folyamatos történet, ami aztán politikai történet is lett a későbbiekben. Közben elvégeztük az egyetemet, vagy éppen végzés előtt álltunk, és mindhármunk számára kérdés volt – mármint a Rupp, a Csanádi és az én számomra is –, hogy hova kerülünk. Zsuzsa azt [szerette volna], hogy én kerüljek oda mellé. A másik két fiú nem került be a Szociológiai Intézetbe. Ez egy elég nehéz helyzet volt. De nem nagyon sokkal később a Kálmán már a Keménnyel dolgozott, és a Csanádi Gabi pedig, amint elindult a Szociológiai Tanszék – épp a végzésünkkel indult el –, akkor ott helyezkedett el. Tehát hátrányba nem kerültek ilyen értelemben, de azért ennek a kis csoportnak, akik mi voltunk, az átalakulása vagy a kapcsolatoknak az átalakulása nem volt annyira nagyon könnyű, és eléggé megterhelte ez, hogy én voltam az egyetlen hármunkból, akit mégis fölvettek a csúcshoz tekintett Szociológiai Intézetbe. Én már ott dolgoztam sok mindenen, többek között a '64-es nemzetközi időmérleg-felvétel utóelemzésein, ami, ugye, az apám vezénylete alatt zajlott, de a Zsuzsa volt a magyar kutatás vezetője. Zsuzsa ezer szállal kötődött családiról is az apámhoz, mert a *Pester Lloyd*-nál, ahol viszont az apám újságíróskodott a '30-as években, ott a Zsuzsa apja volt a főnöke. Tehát ez ilyen keresztbe-kasul családiról látszott, és talán volt is valami szerepe abban, hogy a Zsuzsa engem választott. Tehát én ott elkezdtem dolgozni, még diákként, az intézetben, még nem fejeztem be az egyetemet, és hát aztán adódott, hogy odakerülök állásba, és ott vagyok, ugye, a mai napig állásban. Úgyhogy ez egy ilyen szakmai történet.

Abban az időben, amikor én ezt elkezdtem, nekem elég fontos volt az, hogy teremtőként lettem szociológus. Elég komoly vonzódásom volt a survey-khez, statisztikai dolgokhoz, és a Zsuzsa mellett ezt baromi jól lehetett tanulni. Ahogy ő a számokkal bánik és számokban tud látni világokat, belelátni vagy meglátni belőlük világokat, az tényleg fenomenális. Úgyhogy én rettentő sokat tanultam ebben az irányban mellette. Az első dolog, amit akkor elkezdtünk ilyen nagyobb felvételnél az ő osztályán, egy iskolaszociológiai vizsgálat volt. Abban csináltunk egy sorozatot, egy szakmunkásképző-kutatást '74-ben.²⁶ A teamben, akik ezt csinálták, együtt dolgozott Várhegyi György,²⁷ Tánczos Gábor,²⁸ Gázsó Ferenc,²⁹ és bár mindenkinek megvolt a maga külön részkutatása, Zsuzsa volt az egésznek a kimondatlan vezetője. Az osztály részéről a Háber Judit³⁰ és fiatalokként a Gábor Laci³¹ meg én [voltunk benne]. Ez egy első pici, próbálkozó dolog volt, hogy noha javarészt kérdőívvel és survey-technikával készült a felvétel, azért ebben mégis csináljunk esettanulmányt, meg mégis csináljunk valamilyen kvali dolgokat. Zsuzsának akkor nem ez volt a fő irányvonala. De a világban általában is, itt meg aztán különösen, kevésbé volt szakadás a kvali és a kvanti között, mint amennyire ma van. Tehát ez nem látszott törésnek ilyen értelemben. Azért az, hogy mi igazán fontos, miből tudunk meg többet, mi a megbízható forrása az információnak, alapvetően survey jellegű dolog volt.

25 Szegényeket Támogató Alap

26 Pedagógusok és tanulók a szakmunkásképzésben I. Pedagógusok a szakmunkásképzésről, az MTA Szociológiai Kutatóintézet és a Fővárosi Pedagógiai Intézet vizsgálata.

27 Várhegyi György (1922–1998) nevelésszociológus, oktatáskutató, az Alapítványi és Magániskolák Egyesületének elnöke.

28 Tánczos Gábor (1928–1979) tanár, olvasásszociológia kutató, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa, az 1956-os forradalom előtt a Petőfi Kör titkára, Nagy Imre híve.

29 Gázsó Ferenc (1932–2018) szociológus, az ELTE Szociológia Tanszékének tanára, az MTA Politikatudományi Intézetének osztályvezetője, 1998-tól a Századvég Politikai Iskola megbízott igazgatója.

30 Háber Judit (1935–1988) oktatásszociológus, 1968-tól az MTA Szociológiai Intézet munkatársa.

31 Gábor László (1947–1997) közgazdász, szociológus, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa, később osztályvezető tudományos főmunkatársa.

Na most én eközben csináltam életem első kis külön felvételét. Ez pedig a Vöröskeresztben dolgozó – ma már úgy mondanánk, hogy – szociális munkásokról, de akkor nem így mondtuk, hanem segítőkről szólt. Itt is volt kérdőív, de itt azért már több interjú volt. Ez volt az első teljesen egyedül megcsinált valamim, amiből később nagy politikai botrány lett, de akkor jó kis dolognak látszott. Mellette pedig fordítottam és részt vettem a tanszék gründolásában. Mármint a Szociológiai Tanszék gründolásában. Ehhez tananyagokat fordítottunk, magyaráltunk meg előadásokat tartottunk. Kemény révén elkezdődött egy szeminárium felépítése, ahol viszont elsősorban – mai szóval élve – kvali technikákat tanultunk és sajátítottunk el. Mindezek nem voltak konfliktusmentes viszonyok, mert ezek az emberek féltékenyek voltak egymásra és a saját tanítványaikra. Tehát az, hogy én a Keménnyel dolgozom, ez mondjuk a Zsuzsa számára ismert tény volt, de nagyon nehezen elfogadható dolog.

[...]

Teltek-múltak az évek, és akkor ebbe az egészbe belejött még valami. Nem is olyan sok év telt el. '73-at írtunk, amikor is, ugye, megint bekeményedtek a politikai viszonyok, és megszületett a híres agitprop határozat a Lukács Iskola filozófusai ellen. Három közvetlen kollégánkat érintette és a többiekhez is volt közünk. Háber Judit, aki a Vajda Mihály³² felesége, Márkus Maris,³³ aki a Márkus György³⁴ felesége, és Heller Ági,³⁵ aki a Fehér Ferenc³⁶ felesége volt. Mi, ifjak, nem dolgoztunk velük együtt, de nagyon tiszteltük őket és az egyetemen nagy harcot folytattunk azért, hogy ők odajöjjenek előadni. Ezek a '68 körüli idők azért már egy balhésabb időszak volt, amikor is az, hogy a Közgazdasági Egyetemen, mondjuk, a rektor vagy a dékán nem szereti az új baloldal gondolatait, nem volt már teljesen legitim, és nem feltétlenül azt jelentette, hogy ezt a diákság elfogadja. Úgyhogy ott mi eléggé nyakig benne voltunk, mind a Gábor, mind én, ezekben az egyetemi csatákban, hogy ők oda jöhessenek előadóknak. Miközben boldogok voltunk, hogy a Kornaitól³⁷ meg a Liskától³⁸ tanulunk. Szóval nagy mozgás volt, kapcsolatok születtek ezzel a körrel vagy ennek a körnek egy részével. És akkor jött a '73-as agitprop határozat, ami úgy penderítette ki ezeket az embereket a hivatalos életből, mint annak a rendje. Többen – Losonczy Ági, Szelényi Iván és többen fiatalok, akik velük jóban voltunk, de ebből mondjak kettőt: Vági Gábor és Szalai Juli – azért úgy érezték, hogy nem lehet teljesen hallgatni. Az Ágiék írtak másokkal együtt egy petíciót az Aczélnek, a Gábor és én pedig írtunk egy levelet az Akadémia akkori főtitkárának, a Köpeczi Bélának,³⁹ hogy értetlenül állunk az események előtt, merthogy mi a marxizmust ezektől az emberektől tanultuk, és most el vagyunk bizonytalanodva, hogy akkor mi is a marxizmus. Ebből a

32 Vajda Mihály (1935–) Széchenyi-díjas filozófus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. 1996 és 2000 között a Kossuth Lajos Tudományegyetem Filozófiai Intézete, 2005 és 2009 között az MTA Filozófiai Kutatóintézet igazgatója.

33 Márkus Mária (1936–2017) lengyel születésű szociológus, filozófus, a Budapesti Iskola tagja, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének egyik alapítója.

34 Márkus György (1934–2016) filozófus, a Budapesti Iskola tagja, az ausztráliai Sydney Egyetem Filozófia Tanszékének professzor emeritusa, 1990 után az MTA külső tagja.

35 Heller Ágnes (1929–2019) Széchenyi-díjas filozófus, esztéta, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. 1986-tól 25 éven át tanított New Yorkban a *New School for Social Research* egyetemen.

36 Fehér Ferenc (1933–1994) filozófus, esztéta, műkritikus, az irodalomtudományok kandidátusa, a Budapesti Iskola tagja. Fehér is tanított a New Schoolon, de nem tudom, pontosan meddig (nem a haláláig)

37 Kornai János (1928–2021) közgazdász, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Collegium Budapest egyik alapítója, a Harvard Egyetem és a Budapesti Corvinus Egyetem professor emeritusa.

38 Liska Tibor (1925–1994) közgazdász, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

39 Köpeczi Béla (1921–2010) művelődés- és irodalomtörténész, művelődéspolitikus, az irodalomtudomány kandidátusa (1959) és doktora (1965), az MTA rendes tagja, 1972-től 1975-ig főtitkára, 1982 és 1988 között Magyarország művelődési minisztere.

levélből elég nagy botrány lett, annak ellenére, hogy hivatalos utat jártunk. De azért nem egészen, mert nem Kulcsár Kálmánnak⁴⁰ adtuk be a levelet, aki a mi igazgatónk volt akkor, másrészt pedig, mert hogy egyáltalán mit avatkozunk mi ezekbe a dolgokba, ez nem elfogadható. Nagy botrányt csinált belőle külön az apám, aki úgy érezte, hogy én nem tartom be a mi egykori *gentlemen's agreementünket*, mert egy ilyen lépéssel [ár-tok] az ő igen érzékeny – mert '56 miatt még külön érzékeny – politikai helyzetének. Hiába mondtam, hogy „Apuka, hát te akadémikus vagy, én meg egy kis kutató”. De azért mai fejjel értem, hogy miről beszélt. Úgy-hogy családilag ebből botrány lett, [ami] abból a szempontból is befolyásolta a következő időszakokat, hogy ugyan a Köpeczi kijelentette, hogy ő nem rúgja ki ezért a Gábort és engem, de azért furcsa módon mégis az következett be, hogy lejárt a fiatal kutatói két évünk, amivel mind a kettőnk ott foglalkoztattak, és valahogy a Gáborét nem hosszabbították meg. Én kértem, hogy a Gáborét hosszabbítsák meg, és inkább az enyémet ne, de az valahogy mégsem így történt. Úgyhogy Gábor akkor elment a Könnyűipari Kutatóintézetbe dolgozni. Azért persze dolgozott tovább együtt a Szelényivel meg a Keménnyel, de ez egy nehéz ügy volt. Különösen nekem volt nehéz elfogadni, hogy velünk különböző dolgok történjenek, és én maradhassak az elit Szociológiai Intézetben továbbra is. De hát maradtam az elit Szociológiai Intézetben, és Kulcsárnak elég kemény fellépései lettek velem szemben. Ő nagyon meggyűlölt emiatt a dolog miatt, igazán.

[...]

Politikailag [még] annyi lett [velem], hogy ebből a vöröskeresztes kis kutatásból '78-ban balhé tört ki. Ugyanis Kenedi⁴¹ megcsinálta a *Profil* című szamizdat kiadványt,⁴² és eljött hozzánk, hogy van-e valami, ami nem jelent meg. Mondtam, hogy én ezt egyszer megpróbáltam a *Valóságnak* odaadni, és nem fogadták el, de valószínűleg csak nem érdekelte őket. „Ó, add ide!” És akkor odaadtam, és megjelent a *Profilban* a vöröskeresztes tanulmány. Ami életem legapolitikusabb tanulmánya, komolyan mondom. Az egész egy hülyeség volt. Mármost erre bármit politikailag mondani. De a lényeg az, hogy akkor elvették az útlevelemet, és nem lehetett egy darabig utazni, és mindenki rám mászott, hogy milyen helyzetbe hozom az apámat. Tehát nekem – azon túl, ami formálisan van, és vannak kötődéseim vagy kötelezettségeim – [van] egy mindig betartandó kötelezettségem a szakmai anyám és az apám iránt. Ez azért elég sokáig végigkísérte az életet.

Lányi Andris⁴³ – aki nagyon jó barátunk volt – vetette fel, hogy csináljunk egy sorozatot párhuzamos élet-rajzokról. Olyanokról, amelyek, mondjuk, úgy a '40-es években ugyanonnan indultak és aztán nagyon másfelé vittek. Elkezdtünk gondolkodni mindenféle párosításokon és fel is osztottuk a terepet, hogy ki mit csinál. Talán nem véletlenül, én azt választottam, hogy elmegyek a Nyár utcai szakmunkásképzőbe, ami egy víz- és központifűtés-szereléssel foglalkozó szakmunkásképző volt, és ott keresek figurát vagy figurákat ehhez. Először még csak a figurákat keresgéltem, tehát még nem a filmcsinálás volt. Egy baromi vonzó mukit sikerült találnom. Ott tanultam meg, hogy az ember hogy tud közösséget teremteni vagy elszúrni, a szocializmus viszonyai között. Végül ezzel az emberrel film nem készült, de az interjú fantasztikus volt. Azért mentem, hogy ebből a világból egy kicsit többet értek, mint amit az iskolakutatásokból megtudtunk. Ez '77 [volt]. Én még nem voltam egé-

40 Kulcsár Kálmán (1928–2010) Széchenyi-díjas magyar jogász, szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A korszakról vö: Szabari (2020).

41 Kenedi János (1942–) író, szerkesztő, műkritikus, az 1956-os intézet tudományos munkatársa. A demokratikus ellenzék egyik vezető alakjaként számos szamizdat folyóirat és kiadvány készítésében vett részt.

42 *Profil*. Válogatás 34 szerző nyilvánosságra szánt, de meg nem jelent írásaiból; összeállította Kenedi János, 1977.

43 Lányi András (1948–) író, filozófus, filmrendező, a Szabad Kezdeményezések Hálózata (az SZDSZ elődje), a Védegyelet, majd az Élőlánc Magyarországért egyik alapítója.

szen harminc éves, ez az ember pedig az ötvenes éveiben járt, kisiparos háttérből kikerült, vagy felemelték és kiemelt kurzussal egyetemre járták, aztán műszaki tanár lett ebben a szakmunkásképzőben. Mondja rendesen az életét, és elérkezünk 1956-hoz, arcizma se rándul, és folytatja a dolgot 1959-nél. De úgy simán. Tehát nem is gyorsított nagyon bele, semmi nem történt, csak volt '56 és aztán volt '59. Akkor megállítottam egy pillanatra, hogy valamit talán még esetleg nem akarna-e elmondani vagy részletezni? Újra mélyen a szemembe nézve azt mondja, hogy '56 és '59. Akkor megértettem, hogy most valamit itt tudatosan átugrunk. Valami isteni szikrától vezetve azt mondtam: „Nézze, tudom, hogy '56-ról mindannyiunknak nagyon nehéz beszélni, de ha elmondaná, hogy mégis ebben a három évben mi történt.” Erre a pofa azt válaszolta, hogy nézze, mi mindketten tudjuk, október 23-dika keddre esett. Én nem tudtam, mert erről soha nem gondolkodtam, hogy éppen keddre esett-e vagy nem. És akkor onnan végigmondta a lecsukását, a munkástanácsot, mindent, rendesen, tehát kibontakozott a történet. De ez a kezdés, hogy „mindannyian tudjuk, hogy október 23-dika keddre esett”... És akkor hazamentem és elkezdtem a szüleimet meg az idősebb baráti kört kérdezni. Mindenki rávágta, hogy kedd. Szóval ez egy generációs köztudás volt, ez a fogalmazás, hogy az keddre esett. Hát ez nagyon tanulságos volt nekem, hogy mivel tudsz hidat teremteni. Te most azt mondod, hogy kedd, és akkor megvan a híd, ha ezt nem tudod, hogy mi ez, hogy kedd, vagy mi a jelentése, akkor meg nincs meg.

Az összes interjúból egy epizódot engedtek végül megcsinálni. Azt az egyet is egyszer éjszaka levetítették, és ennyi volt. Politikailag olyan üzenete volt a dolognak, ami a magasságos hatalmaknak nem tetszett.

[...]

Közben az történt, hogy énnekem eléggé eltolódott kvali irányba az érdeklődésem. Tehát azok a dolgok, amik elkezdtek érdekelni, egyre kevésbé voltak megközelíthetőek csak survey-technikával. Amikor a Losonczi Ági, aki barátom volt, fölvetette, hogy itt van egy egész egészségprobléma meg egészségügyprobléma, ezen kéne dolgozni meg gondolkodni, és lett is rá pénz, akkor számomra nem volt kérdéses, hogy ebben rettenetesen szeretnék dolgozni. Magán a nagy egészségkutatáson belül kialakult az, hogy engem borzasztóan izgat az intézményes oldal. Az összes dologból, amit ebben a kutatásban összeszedtem, akkor elkezdtem írni a később *Az egészségügy betegségei*⁴⁴ címmel megjelent könyvemet. Az apám nagyon nyomta azt, hogy neked kandidátusnak kell lenni, én meg mindig ezer dolgot fontosabbnak tartottam. Úgy hozta a sors, hogy még élt, mire kész lett ez a könyv. Még megvan az a példányom, amelyikben kommentált. De nem adtam be kandidátusnak addig, amíg ő élt. Ő meghalt '83-ban, és ez volt '86-ban. Szóval az egészségügyi kutatás négy szempontból nagyon fontos volt. Abban tanultam meg a kvali-kvanti kombinálást. A másik, hogy az Ágival való dolgozás megtanított arra, hogy hogyan lehet a személyest beemelni valahogy a fogalmiba. És hogy van társadalmi relevanciája. A harmadik, hogy valahogy fölöttem ebben. Tehát az, hogy egy könyvet megírsz magad. És a negyedik, amit talán az elsőnek kéne mondani, az az, hogy én nagyon küszködtem az írással a karrierem elején. És volt egy férjem, aki, mint az Isten, úgy írt. Akármit írt, az nagyon gyönyörű is volt és nagyon-nagyon plasztikus is. Íráskészség [szempontjából] nem rúgtam labdába. Részben az Áginak köszönhetően [változott ez meg], ő tanított meg írni. Ez volt az első olyan munkám, amire ránéztek emberek, többek között a Gábor, hogy „hú, hát ez kurva jól van megírva”. Ma tényleg viszonylag könnyedén írok, angolul is és magyarul is, de e mögött rettenetesen nagy munka van.

El akartam mondani a nyelvtanulást, mert az valahogy kimaradt. Ült az apám a börtönben és egyetlen igazi, komoly kikötése anyám felé az volt, hogy nem telhetnek el ezek az évek úgy, hogy a gyerekek ne tanul-

44 Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

janak meg németül. Teljesen egyértelmű volt, ez sosem volt titok, hogy az ő felfogása az volt, hogy azután, ami az ő generációjával meg az őt megelőzőkkel történt, itt, ebben a régióban némettudás nélkül nem lehet élni zsidó embernek. Na most akkor anyám, szegénykém, ezekkel a nem létező kereseteivel megpróbált megfelelni ennek. Be lettek szervezve nagyon kedves idős bécsi tantik, akik valahogy itt maradtak a háború után. Németül természetesen kiválóan tudtak, de arról, hogy mi az, hogy gyerek, fogalmuk sem volt. Tehát valami eszementen rémes élményeket szereztünk arról, hogy hogy megy ez a nyelvtanulás. Amikor pedig kijött az apám a börtönből, ez egy prioritás téma lett. Szóval nem volt meglepő azzal, amit anyám ez ügyben tett, ugyanis anyám egy idő után, amikor könyörögtem, hogy a nem tudom, milyen nevű tantíhoz ne kelljen menni, vagy ő ne jöjjön ide, akkor aznap az merült föl – anyám anyanyelvi szinten tud németül –, akkor tanítson ő minket. Az mégiscsak jobban megy. De elmaradtak meg elcsúsztak ezek a dolgok. Meg hát egy szülő nem tud átváltani a tanárszerepre. Relatíve nagyon korán, '64-ben el lettünk deponálva egy osztrák helyre, hogy egy hónapot ott kell tölteni, és megtanulni rendesen németül. Sikerült egy egészen rémes zárdakolostort találni az én számomra, ahol napi többszöri imádkozásban kellett volna elsajátítanom a német nyelvet. Mindezt aközben, hogy az imádott nagy szerelmem éppen kimenőben van Szovjetunióba. Tehát én mindent akárhová kívántam, hogy mért kell nekem ott lenni Ausztriában, amikor itt van a helyem az utolsó nyarunkon együtt a Palival. Így nem lehet megtanulni németül. Akkor apámmal volt egy nagy-nagy konfliktusunk '63 körül emiatt. És akkor egyszer csak azt mondta, hogy na jó, hagyjuk ezt. Ha választasz egy másik normális élő nyelvet magadnak és azt megtanulod, akkor leveszem ezt a német ügyet a napirendről. Azon nyomban nekiálltam angolul tanulni. Egy év alatt úgy megtanultam, mint egy kisisten. Mire leérettségiztem, addigra már megvolt a középfokúm. Imádtam az angolt, és az egész emocionálisan is meg lett töltve, hogy ez az én megmentőm, ez a nyelv. Elit kislányként nyáron elmehettem egy hónapra Angliába nyelviskolába. Úgyhogy mire az egyetemem elvégeztem, addigra valóban tudtam fordítani, és megtanultam rendesen angolul. Ámde a német nyelv. Van egy nyelv, ami Goethe meg Schiller meg nem tudom, ki mindenki nyelve, egy szép nyelv. És hát egy istencsapása, ha én ezt nem tudom. Akkor nekiálltam magammal dolgozni, hogy ezt a görcsöt, amit összeszedtem, valamennyire megoldjam. Tökéletesen, azt hiszem, egész életemben nem fogom megoldani, de odáig jutottam, különösen az apu halála után, hogy tudok németül olvasni.

[...]

A szakmánkban nagyon nagy szerepe volt a nyelvnek. Méghozzá kétfajta módon. Tehát valahogy az, hogy olvasni angolul, az egy program, annak be kell illeszkedni a mindennapokba. Tulajdonképpen irodalmat is, nemcsak szakmai dolgokat. Az nekem annak a garanciája, hogy beletartozom egy világba, ami akkor is van, hogyha az a közvetlen világ, amiben élünk, nagyon nem olyan, amibe én beletartozom. Voltak olyan részei, amibe beletartoztam. Másrészt pedig egy annyira másfajta gondolkodás, mint a közép-európai. Az amerikai pláne, de az angol is, és mindig úgy éreztem, hogy nekem nagyon inspiratív. Mert miből áll össze ez a szakma? Abból is, hogy az ember filmeket néz, meg barátokkal beszélget, meg a saját életén gondolkodik, meg a gyerekei életén gondolkodik. Meg abból is, hogy olvas olyan világokról, amik nem az ő világai, vagy azokba is valahogyan beletartozik. Ez egyébként általánosabban igaz, nemcsak a nyelvre.

Na, most akkor újra a '70-es évek második fele, '80-as évek eleje. Ugye akkorra lett SZETA. Én nem voltam SZETA tag. Ennek nem a vonzódásom hiánya volt az oka, nem is politikai félelem, hanem egy bizonyos feszültség a Kemény-tanítványok és jómagam között. Ha ezt nevesítem: részben a [Kemény] Pistában is volt ez,

mielőtt elment, de a [Solt] Ottiliában⁴⁵ meg a Havas Gáborban⁴⁶ meg a Lengyel Gabiban is volt egy ilyen kép, hogy „a Szalai Juli, az ügyis egy Ferge tanítvány...” Én nem voltam aktivista. Én erre nem vagyok valószínűleg jó. Sokat gondolkodtam azon, hogy énbőltem milyen szociális munkás lenne. Vannak bizonyos szillek, például az önvédelem szkilljei és egyebek, amikkel én nem vagyok nagyon jól megáldva. És amik nélkül az ember ne menjen ilyenfajta pályákra. Nem volt az én terepem személyiségileg, ahogy a SZETA sem. Megvoltak a magam privát ilyenfajta élményei nagytétényi ott lakásunk idején az ottani cigányokkal, de nem gondoltam, hogy [ezeket] nagydobra kell verni, hogy ez olyan tevékenység, amit beviszek a SZETA-ba. Valószínűleg ezen túl szerepet játszott az, hogy a Zsuzsával dolgoztam, a Zsuzsának az embere voltam, és mindenféle konfliktusunk ellenére ez nekem alapvetően fontos volt, lojális is voltam hozzá és vagyok mind a mai napig. A Zsuzsának pedig az egész Kemény-társasággal nagyon konfliktusos viszonya volt. Tehát a viszonyunkat egyértelműen elvittem volna a mélyebb konfliktusok irányába, ha én komolyan elkezdem a SZETA-ban dolgozni.

Tehát éleződtek ezek a politikai dolgok. A Zsuzsa képviselte egyre inkább a hivatalosságot, és tartozott a [politika] talán megújulásképes, Pozsgayval fémjelzett Hazafias Népfrontos ágához. És engem besoroltak. Egyszer ebből lett is egy nyílt konfliktusom, amikor ez az útlevélelvezés volt, ami meglepetés volt ezeknek az embereknek, hogy jó, miket művel a Szalai Juli! Hogy is van ez? Mert, mondom, az ő fejükben úgy élt, hogy én egyrészt kivételezett vagyok, másrészt pedig azért nem rossz, amit csinálok, mert rendes ember vagyok, de mégis a határán a hivatalosságnak. Tehát nem fogok én olyanokba belelépni. És ugyan a konfliktus elmúlt, meg az is kiderült, hogy de, belelépek, de valahogy az, hogy én a sűrűjébe menjek a SZETA-nak, az egyik oldalról sem merült föl. Tehát jártam a SZETA-szemináriumokra, de nem jártam családokhoz, mármint SZETA-égsz alatt. Inkább a margóján vettem részt olyan dolgoknak, mint egy akció szervezése. Később ez [a feszültség] feloldódott.

Akkor jött a Magyar Szociológiai Társaság (MSZT) megalakulása, amit az apám alapított. Az MSZT első pécsi ülése főleg egészségtémák körül zajlott. A második, úgy '79–'80 körül, pedig a szegénységgel foglalkozott. Arról nem beszéltünk, hogy szegénység, ez tabutéma volt, hanem volt a „halmozottan hátrányos helyzet”, vagy „többoldalúan hátrányos helyzet”, egész más konnotációval, mint a mai jelentése. Ezt akkor mindegyikünk gyűlölte, hogy halmozottan hátrányos helyzetről legyen szó, és abban a válság példálul ugyanazt a szerepet töltse be a nyilvántartásokban, mint az éhezéses nyomor. Az MSZT-konferencián kipattant egy nagy vita, ahol a SZETA-sokkal együtt én magam is fölléptem előadásban azzal szemben, hogy ez a ködösítés zajljék, és meghirdettük a szegénység néven nevezését. Tulajdonképpen innentől kezdve mondhatom én azt, hogy a szegénységkutatás folyamatos tevékenységemmé vált. Ami megint kétoldalú. Tehát elég rendesen belemásztam abba, hogy mit lehet csinálni amúgy a KSH által szakmailag nagyon jól megcsinált kérdőívekkel, amik ugyanakkor bizonyos témákhoz nem nyúlnak. Ilyenek voltak a '70-es évek végének a jövedelemfelvételei, amik példásan jó felvételek. De minden más téma, tehát mondjuk a második gazdaság, nagyon-nagyon elnagyolt volt. Engem izgatott, hogy mit lehet mégis megcsinálni a statisztikákból úgy, hogy mellé emelek másfajta tudásokat. Ehhez eléggé komolyan társult mindig valamilyen interjú dolog. Ami ebből a legfontosabb lett, az az, hogy rájöttem arra, hogy van egy aspektusa a szegénységnek, amelyik se így, se úgy nincsen rendesen kutatva, és nem tudunk róla majdhogynem semmit: ez pedig a generációs átörökítés kérdése. Tehát, hogy a

45 Solt Ottilia (1944–1997) szociológus, politikus, a SZETA, a *Beszélő* c. szemizdat és Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) alapító tagja. Interjúzni muszáj (1998) c. írása máig sorvezető a kvalitatív kutatásokban. In: Méltóságot mindenkinek. Összeíjtött írások I. *Beszélő*: Budapest, 29–48.

46 Havas Gábor (1944–) szociológus, a SZETA alapítója, a *Beszélő* c. szemizdat szerkesztője.

szegénység mennyiben lesz egy Oscar Lewis-i értelemben vett kultúra, és ha igen, akkor annak mik az átörökítési mechanizmusai. Erre elkezdtem már akkor önállóan fölfűzni egy teamet, és összejött egy nemzetközi team, egy csehszlovák, lengyel, román és horvát társaság, amelyik nagyon izgalmasan kezdett el dolgozni.

Itthon ebben legfőképpen Horváth Ágotával dolgoztam együtt, aki egészen kiváló interjúer volt. Diákokat is bevontunk. A lényeg az volt, hogy elkezdtünk visszamenni legalább két, de inkább háromgenerációs családtörténetekbe. Kifejezetten szegénységtörténetről volt szó. Tehát itt a kérdés az volt, hogy hogyan lehet ebből kimászni? Kinek sikerül, annak miért sikerül? Aki benne marad, az miért marad benne? Kimunkáltunk egy társadalomtörténet-kurzust, amelyik azon a meggyőződésen alapult – amit ma is abszolút így gondolok –, hogy a társadalmi szolgáltató emberek bizonyos önismeret nélkül és a másoknak bizonyos széleskörű ismerete nélkül nagyon veszélyesen félre tudnak fogni. Nagyon fontos, hogy el tudjanak helyezni másokat is a társadalmi és a történeti térben. Ez volt a kiindulás. Kidolgoztunk ehhez egy módszertant, ami úgy szólt, hogy azon túl, hogy el kell mesélni a magyar társadalom történetét, többgenerációs családi interjúkat csináltunk. Azzal kezdtük, hogy a diákok a saját családjukban meg saját magukról megcsináltak bizonyos dolgokat, és lassan rájöttünk ennek kapcsán arra, hogy mik azok a nagy ugrások, amiket ők átugranak. Innen jutottunk el ahhoz, hogy hogyan épül föl egy interjúvázlat. És aztán megcsinálták a családi interjúkat, általában kétgenerációsakat. Ebből az évek alatt egy fantasztikus anyag gyűlt össze. Akkor elhatároztuk, hogy csinálunk egy válogatást, amit aztán nagyon gondosan megszerkesztett az Ágota. Nagyon kevés pénzből, de valahogy azért összehoztunk egy kötetet a '80-as évek közepén, ami csak sokszorosítva jelent meg. Ez volt *Az elmesélt idő*.⁴⁷

Ugye ezek nagyon forrongó évek voltak, [sok] átalakulás[sal]. Először is létrejött a szociálpolitikai képzés. Ez '85 volt. Zsuzsa '87-ben átment tanszékvezetőnek az ELTE-re, és akkor én lettem az MTA Szociológiai Kutatóintézete Társadalompolitikai Osztályának a vezetője. Ezen a képzésen együtt dolgoztunk, de egyre világosabb volt, hogy van egy széttartás. Én kvalitatív irányba, a társadalomtörténeti keret felé [húztam]. Arra voltunk kíváncsiak, hogyan épül[jön] fel elméletileg [a képzés]. Emellé lehetett egy csomó irodalmat emelni és módszertant tanítani. Hogy ne kerüljön ki szociális munkás a képzésből úgy, hogy egy ilyenfajta megmerítkezésben nem vesz részt. Ebben elég aktív voltam, a társadalomtörténetben is. Nyaranta egyhónapos vagy kéthetes terepgyakorlatra mentünk együtt a diákokkal. Egész évben interjúztak a hallgatók, [sokat] dolgoztunk az interjúkkal, egyéves munka volt, amíg egy-egy családtörténet elkészült.

Szintén még a '80-as évek vége felé volt, hogy a szociálpolitikai képzés egyik első társaságával lementünk Kunszentmártonra terepgyakorlatra. Ott akkor állítottak föl egy családsegítőt, és valahogy ez volt a kerete. A helyiek azt kérték, gondoljuk végig, hogy az hogyan működjön. Volt ott két cigánytelep. A pszichiáternő, aki a rendelőt vezette, azt mondta, hogy előbb ő fölírja azokat a házakat, ahova méltóztassunk nem menni, mert ott olyan valaki van, aki az ő páciense, nem kell, hogy mi ott betrappoljunk valamibe. Én ezt nagyon becsülendőnek tartottam. Kezembem ezzel a papírral mentünk cigánytelepre. Nyár volt. Egyszer csak az egyik ház előtt egy olyan idősebb cigányasszony és cigányember szinte egyszerre mondják, hogy őket miért hagyjuk ki, szívesen látnak minket. Akkor gyorsan átgondoltam mindent és úgy döntöttem, hogy jó, én bemegyek. Volt ott még egy harmadik ember, egy 40–42 körüli fogyatékos férfi. Szó szót követett, és kirajzolódott számomra a történet, hogy tizenhat éves korukban mind a kettejüket elhurcolták. Először Újpestre, onnan aztán, azt hiszem, Bergen-Belsenbe. Akkor még nem voltak házások. Erről meséltek egy csomó mindent, hogy nézett ki a láger, milyen különbségek voltak a német meg a magyar cigányok között. És valahogy ezzel összefüggésbe

47 Horváth Á. (szerk.) (1996) *Az elmesélt idő I.-II. Családsorsok a huszadik századból*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet. Az I. kötet először 1985-ben jelent meg sokszorosításban.

hozták ennek a fiúnak a betegségét. Hogy az asszonynak lehettek mindenféle betegségei. Akkor már menni kellett, és azt mondtam nekik, hogy mindenképpen vissza fogok jönni! Jó, jöjtek, ők főznek majd nekem kávé. Visszamentem, és akkor jött a java a történetnek, amitől elképedtem. Ez, mondom, lehetett '86–'87, ilyesmi tájékán. Tehát több mint 40 évvel a dolgok után. A férfi reszketve előhozott egy levelet, hogy ő ezt őrzi, és nem tudja, mit csináljon vele azóta, mert egy újpesti orvos fiú, akit mellette hurcoltak el, az írt a szüleinek és rábízta ezt a levelet, hogy adja át nekik. Ő visszament Újpestre, de nem találta meg őket. Hogyha én budapesti vagyok, akkor talán tudnék ebben segíteni. Megbeszéltük, hogy nem valószínű, hogy még élnek a szülők. Mindezt könnyek között. Addigra már én is elmondtam, hogy értem, miről beszélnek, mert az én családomban is ez történt. A végén valahogy megkérdeztem, hogy csak velük történt-e. Mondták, hogy azt hiszik, igen. Summa summárum, végigjárva a telepet végül kiderült, hogy egy család kivételével mindegyikben volt ilyen történet. Nem minden családtagot vittek el, de minden családból elvittek valakit.

Ez nekem iszonyú megrázó volt, hogy erről a világon semmit nem tudunk. És akkor volt egy szociológiai társasági dzsembori, és ezt el akartam ott mondani, hogy talán ezzel volna dolgunk, hogy ezt mégiscsak föl kellene tárni, meg kellene kutatni. Az Ottilia meg a többiek kétkedéssel fogadták, hogy hát lehet, hogy egyik ilyen történet volt, de erről ők sem tudtak. Ez nagyon megrázó volt. És nagyon belejátszott abba, hogy ez az egész elismeréspolitikára számomra kérdés lett.

Itt jön egy furcsa elágazás. Mégpedig az, hogy én 1977 óta tanítok folyamatosan az ELTE-n. Mindig óraadó voltam. És mikor meghalt a papám, akkor a Huszár [Tibor] odaállt elé és azt mondta, hogy ez nem megy, hogy te itt csak óraadó vagy nálunk, és most az apád halála alkalmából különösen meg akarom erősíteni, hogy szeretném, hogyha ott lennél másodállásban nálunk. Mondtam, hogy köszönöm, tanítok így is, tanítok úgy is, de jó. Egy hónap múlva föl hívott a Huszár, hogy ne haragudj, mégsem lesz ez így. Mégis, ha megtennéd, akkor legyél továbbra is óraadó. Akkor még, azt hiszem, magázódtunk, aztán valamikor összetegeződünk. Mert a Vajda Julinak kell azt az állást biztosítani, és arra ugye nyilvánvalóan nem fogod te se mondani, hogy nem. Mondtam, hogy természetes, hát Vajda Juli kerüljön be. A [Ferge] Zsuzsa ezen nagyon föl húzta magát, hogy nem kéne a Huszárnak engem választás elé állítani vagy így fölállítani ezt a képletet. És mikor elment az egyetemre dolgozni, tehát átment tanszékvezetőnek, akkor azt mondta, hogy hát tudod mit, első dolgom az lesz, hogy ott lesz egy rendes állásod. Mondom, jó. Akkor jöttek az évek, '85, '86, '87, '88 stb. stb., és én még mindig óraadó vagyok.

Végül '90-ben megkaptam a kinevezésemet a Csáki Misitől. Ilyen értelemben azóta vagyok része valamilyen módon az ELTE-nek. Itt még nincs vége ennek a történetnek, mert jött '95, a Bokros-csomag ideje. Egy nyár eleji napon föl hív Némedi Dénes, aki akkor a tanszékvezető volt, hogy azért keres, mert fogok kapni egy levelet, mert Bokros-csomag van és megszorítások, és megszüntetik a munkaviszonyomat. Tehát kirúgnak. A rektor fogja ezt a levelet küldeni. Mondom, miért, Dénes? Nem dolgozom jól? Dehogyan is! Marha jól dolgozol, ezzel semmi baj nincs. Azt igyekeztünk csinálni, hogy a másodállásukat építjük le. Mondom, miért is? Hát, mert hogy Bokros-csomag van, és nincs pénz. Mondom, te! Ha jól értem, akkor ez egy évre szól. Most éppen Bokros-csomag van, egy adott költségvetési évben vagyunk, az pedig, hogy én milyen tanár vagyok, azon múlik, hogy hogyan vagyok minősítve, vagy hogyan végzem a munkámat. Kedves Dénes! Ez nekem úgy hangzik, de meg fogok kérdezni jogászokat, hogy jogilag nem stimmel. Összeteszem kezem-lábam, mondja a Dénes, hogy adj be egy munkaügyi pert. Vagy nem tudom én, micsodát. Mondtam, jó, én előbb megkérdezem. Meg is jött a rektor levele. Közben megkérdeztem a Halmait meg az akkori feleségét, a Kerekes Zsuzsát, aki munkaügyi jogász. Ő azt mondta, azt tegyem, amit az ember jogérzéke diktál. Felajánlhatod, hogy kilépsz,

hogy segíts az egyetem költségvetési helyzetén, ha erről van szó, de kirúgni téged nem rúghatnak ki, [mivel] állásban vagy. [...] A megoldás az lett, hogy [megkérdezték], azt elfogadom-e, hogy a költségvetési helyzetre való tekintettel csökkentett óraszámban foglalkoztassanak. Mondom, hogy *happily ever after*, természetesen, ezt elfogadom. Úgyhogy akkor született egy megállapodás, hogy [havi] ötórás foglalkoztatásban részesülök. Ez '95 volt, most 2012-t írunk. Úgyhogy mind a mai napig nagyon szépen mindent megkapok, amit a tanár-emberek kapnak.

[...]

Amikor a *Fordulat és reform*⁴⁸ megjelent, azokon a vitákon részt vettem. Nem írtam semmit a *Fordulat és reformban*. És valahogy természetesen adódott, hogy ennek a társadalmi párját is meg kell csinálni. Tehát hogy el kell kezdeni gondolkodni azokról a társadalmi ügyekről is, amiket a *Fordulat és reform* nem érintett. Ebben elég aktív volt a Mislivetz Feri⁴⁹ mint főszerző és én, akik összehoztunk egy kört. Ez a kör nálunk a Síp utcában ülésezett rendszeresen. Olyan tagjai voltak, mint Kövér László, a mai parlamenti házelnök, Sólyom László, a későbbi köztársasági elnök, Radnóti Sándor, Vági Gábor, természetesen, Lányi András, Vajda Ági.⁵⁰ Írtunk tanulmányokat és azokat megvitattuk, elég komolyan. Ezek a viták persze részben politikai viták voltak, részben pedig szociológiai viták vagy politikus–szociológiai viták. Teljesen egyértelmű volt, hogy meg kell csinálni, ugyanúgy feladat, ahogy a *Fordulat és reform* küldetés volt a közgazdászok számára. '88 tavaszára kész is lett az *Arat a magyar* című kötet.⁵¹ Akkor már nagyon látszott, hogy a dolgok változóban vannak. De hát még mindig nem tudtuk, hogy össze fog-e omlani a rendszer. Amikor már majdnem kész voltunk a kötettel, behívott a Cseh-Szombathy Laci,⁵² aki akkor az igazgató volt. Ez csak azért érdekes, mert ez '88 volt, nem győzöm elégszer hangsúlyozni. Hogy hát megjelent a BM nála, hogy a Szalai-lakásban rendszeres ülések vannak. Mondom, hogy igen, Laci, meséltem is neked, hát persze, ezt csináljuk. De most mit mondjak a BM-nek? Hát, mondom, azt, hogy emberek ülnek és gondolkodnak és alkotnak vagy írnak, megpróbálnak valamit végiggondolni. És ezt nem tartod problémának? Mondom, te Laci! Szerintem ez nem probléma. Akkor jó. Akkor ő majd ezt visszajelenti a BM-nek. És így is történt, nyilván. Hát úgy utálta az egészet, mint annak a rendje. De eljött a pillanat, amikor arról volt szó, hogy rendszeresen könyvben jelentessük meg az *Arat a magyart*. Ezt letiltotta a minisztérium publikációs osztálya, amelynek az Inkei Péter⁵³ volt a vezetője, aki ma nagyvállalkozó

48 1986-ban különböző magyarországi kutatóintézetek és a Pénzügyminisztérium közgazdászai által, a Hazafias Népfront vezetőségének felkérésére kidolgozott gazdasági helyzetelemzés és ezen alapuló reformtervezet. Szerk.: Antal László, Bokros Lajos, Csillag István, Lengyel László, Matolcsy György, Pénzügykutató Részvénytársaság, 1999.

49 Mislivetz Ferenc (1954–) szociológus, történész, egyetemi tanár, az MTA doktora, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének alapítója és főigazgatója, a Pannon Egyetem és a Corvinus Egyetem részfoglalkoztatású professzora, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

50 Vajda Ágnes (1942–1999) statisztikus, szociológus, 1970-től különböző munkakörökben dolgozott a KSH-nál, ahol 1990-től osztályvezető lett, majd 1993-tól haláláig a Munkaügyi Kutatóintézet tudományos munkatársa volt. Vezetőszerepet vállalt a KSH megújulását célul kitűző Statisztikus Körnek nevezett civil szerveződés munkájában.

51 Szerk.: Szalai Júlia, Lányi András, Mislivetz Ferenc, Radnóti Sándor, Vajda Ágnes, MTA Szociológia Kutató Intézete, 1988.

52 Cseh-Szombathy László (1925–2007) Szécheny-díjas szociológus, társadalomstatisztikus, demográfus, népesedéstörténész, egyetemi tanár, a szociológiai tudományok doktora, az MTA rendes tagja. 1957-től a KSH, majd 1975-től az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa, 1983 és 1988 között igazgatója volt. Életmódivizsgálatok, családszociológiai kutatások jeles művelője.

53 Inkei Péter (1945–) oktatáskutató, kulturális stratégia, jelenleg jelenleg a CEU Press főszerkesztője. Fiatal korában az MTA Pedagógiai Kutató Csoportjának tudományos munkatársa volt, majd a könyvszakmában helyezkedett el: az Akadémiai Kiadót, az 1980–90-es években pedig a Művelődési Minisztérium könyvkiadásért, művelődéspolitikáért felelős főosztályait vezette, egy ideig helyettes államtitkárként tevékenykedett. 2022-ben az ellenzék kulturális szakpolitikai vezetője volt.

és nagy radikális tanácsadó. Bele a telefonba megtiltotta nekem, hogy ezt a könyvet publikáljuk. Mondtam, hogy szeretném, ha elmagyarázná, miért nem lehet ezt publikálni. Lehet, hogy egy idő múlva lehet, de most zajlik a Grósz-féle kongresszus, most nem lehet. Aki végül elintézte, hogy a kötet publikálódhassék, az Makó Csaba volt, aki az intézet következő igazgatója lett, és aki pártember volt, benne élt ebben a hivatalos világban. Nagyon érdekes volt látni, hogy a Cseh-Szombathy Laci bizonytalankodik, hogy mit csináljon ezzel a dologgal, és a Csaba pedig úgy gondolta akkor már, hogy ennek itt az ideje. Amit én ebbe a kötetbe írtam, az egy struktúratanulmány volt, nagy összefoglalása annak, amit megpróbáltam végiggondolni addig. Hogy az Erdei-féle kettős társadalom gondolattal tudunk-e valamit kezdeni vagy nem. Én azt képviseltem, hogy igen. Ennek a tanulmánynak lett valamennyi utóélete is, mert nagyon zajlódtak a '89–'90 körüli években azok a viták, hogy miféle társadalomfejlődés várható itt egyáltalán. Engem ez aztán továbbvitt a '90-es évek munkáiba.

Az én tanulmányom egy alternatív reformkoncepció volt, inkább társadalompolitikai, mint szociálpolitikai. Azt az optimista nézőpontot tartalmazta, hogy amit a kettős társadalomról volt szokás beszélni a '80-as években, annak van egy pozitív oldala is: van egy olyan bontakozóban lévő civil világ, ami főleg az informális területekből építkezik. És ha a korlátok lebonthatóak, akkor ebből elég erőteljes polgárosodási folyamatok tudnak kibontakozni. Ha ma visszagondolok erre, akkor azért nem látok teljes inkonzisztenciát a dologban, noha ma inkább a korlátait látom egy ilyenfajta társadalmi alakulásnak. Mind a mai napig, ha erről gondolkodom, akkor a kapaszkodókat hozzá Bibóban, Szabó Zoltánban, Szűcs Jenőben találom meg: hogy ez egy eldöntetlen dolog, hogy hova megy ez a magyar társadalom. Vannak az elég erős, nyugatos, polgáris csírái, és vannak azok az erők is persze, amelyek pont az ellentétes irányba viszik a társadalmi mozgásokat. De ha mélyen a lelkembe nézek, a sajátomba, akkor én mind a mai napig nem mondtam le arról, hogy itt elképzelhető egy fejlődés, ami nagy harc. Tehát nem vagyok hülye, látom azt rendesen, hogy ez meg van akadva, meg másfajta erők vannak ma talán előnyben, de jelen vannak a nyugatias, a magyar társadalmat a nyugati civilizációhoz kötő értékek meg szílliek. Ilyen értelemben lehet engem azzal vádolni, hogy még mindig túl illúziótöltötten nézem a dolgokat.

A rendszerváltás idején mindenki nagyon aktív volt. Én a TDDSZ [Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete] megcsinálásában nagyon intenzíven ott voltam. És úgy gondolkodtam a TDDSZ-ről mint egy angol szakszervezetről, ami keretet ad az érdekvédelemnek is, de egy szélesebb társadalmi befolyásnak meg bizonyos, nem pártpolitikailag megjelenítendő értékeknek is, amik azért nagyon jó, hogyha ott vannak. A TDDSZ '88 májusában alakult. Úgy jó bő féléven át előtte formálódott, és hát olyan csodálatos ember volt az élén, mint a Forgács Pál,⁵⁴ akinek hatalmas hajdani szocdem szakszervezeti múltja volt, és egy rettentően felkészült és nagyon kulturált ember volt, jó volt a keze alá dolgozni. Ha nem tévedek, akkor már '90 tavaszán szembesültünk azzal, hogy csinálunk mi bármit is a TDDSZ-szel, a politikai erők el fogják vinni más pályákra. Most nem is akarom ezt minősíteni. Akkor fölmerült egy ilyen összérdekvédelmi szövetségnek a gondolata, ami meg is lett. Az alapítók közül többen úgy gondoltuk, hogy ez nem egészen az, amit mi gondolunk. Úgyhogy ebből már akkor, köszönjük, nem kérünk. Kiváltunk belőle, és elég hamar másfelé is ment ez a dolog.

Amikor aztán megalakult az SZDSZ, akkor épp ott a mi lakásunkon volt egy nagy-nagy vita erről előző éjszaka, hogy legyen vagy ne legyen. Ott szintén aktívak voltunk. Nemcsak a TDDSZ-ben, hanem a Szabad Kez-

54 Forgács Pál (1923–1996) szakszervezeti vezető, cukrász, a TDDSZ alapítója és egyik vezetője., 1990–1992-ben a Szakszervezetek Demokratikus Ligájának elnöke.

dezdemenyezések Hálózatában⁵⁵ is. Arról volt akkor szó frissen, hogy a Szabad Kezdeményezések Hálózata alakuljon át párttá, és ebből legyen az SZDSZ. Ezt többen nem tartottuk jónak. A fő érv az volt, hogy ez meg fogja ölni a mozgalmat. Hogyha azt gondoljuk, hogy civil mozgalmak nélkül másfelé megy a politika – márpedig ezt gondoljuk és ezt próbáltuk leírni az *Arat a magyarban* –, akkor most mi magunk két kézzel fojtjuk meg a dolgot. Még az első parlamenti ciklus idején, a TDDSZ háttérből meg az itt szerzett tapasztalatokból meg amiket itt gondoltunk végig, azokból táplálkozva, akkor én parlamenti szakértő voltam, tehát dolgoztam az első parlament Szociális Bizottsága mellett a Solt Ottiliával meg Havas Gáborral meg másokkal. Az egy vegyes bizottság volt. Szóval voltak benne szocik is, MDF-esek is. Aztán nagyon hamar, '93-ban kaptam egy ösztöndíjat Bécsben. Állandó ingajáratban voltam az itthon meg Bécs között. Akkor szerveződtek a szakszervezeti önkormányzati választások. Az önkormányzat fogalma, ami már teljesen másra volt használva, a mi munkánknak köszönhetően került be a szótárba, de aztán monopolizálta az MSZOSZ [Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége]. Akkor még volt egy TDDSZ-megkeresés, hogy legyek valamilyen képviselő, amit én már visszautasítottam. Tehát az már az az időszak volt, amikortól úgy gondoltam, hogy én egy politikus ember vagyok, és nagyon izgat a politika, és véleményem is van róla, és befolyásolja a gondolkodásomat, de itt vége volt már annak a kis kitérőnek az életemben, hogy ehhez kapcsolódni akarnék.

[...]

Nem meséltem még a Wesley-ről. Hát, az egy fájdalmas történet. Az történt, hogy több előzmény után, amikor a Solt Ottilia balesete volt, akkor az Iványi Gábor, aki nagyon közeli barátja volt az Ottiliának, egy párunkkal beszélt, hogy ha valami lábra fogja állítani az Ottiliát, akkor az egy kis képzésnek az elindítása volna. Ebben lelkesen benne voltunk többen is, természetesen. A lényeg az, hogy létrejött a Wesley nappali tagozata. Talán két évvel később világosan fölmerült, hogy itt van egy hatalmas szociálmunkás-réteg, akik már pályán vannak, de akik rengeteg mindent szeretnének még tanulni, meg még nincs diplomájuk stb. És akkor hármunk vezetésével, a Harmatta János⁵⁶ nevű orvos, a Németh László⁵⁷ nevű, nagyon helyes szociálpolitikus, és jómagam vezetésével elindult párhuzamosan a nappalival egy levelező képzése is a Wesley-nek. A kettő nem volt teljesen azonos, benne volt a hagyományaink különbsége is, de közben nagyon jól elfért egymás mellett a két dolog. Aztán az Ottilia meghalt, és egy csomó probléma már ott keletkezett. Mi nem nagyon foglalkoztunk azzal, hogy ez a Metodista Egyházhoz tartozó iskola. Mindig is tudtuk, de egy picit sem volt követelmény, hogy a szociális munkás szakon, ami egy világi szak, ennek bármiféle lenyomata keletkezzék. Nagy lendülettel ment ez a képzés, még amerikai csereprogramot is csináltunk, és ott voltam a Wesley vezetői tanácsában. Az évenkénti, mondjuk egy-kétszeri vezetői megbeszéléseken itt volt az amerikai partneriskola vezetősége, egy házaspár, baromi helyes és rendes emberek. Na most ők azért azt a dolgot, hogy ez egy egyházi iskola, azért füllel hallhatóan elkezdtek egy kicsit hangosabban képviselni. De hogy innen adódtak-e a bajok vagy máshonnan, azt én nem tudom, és soha nem is fogjuk megtudni már, attól tartok. Lényeg az, hogy '99 nyarán, amikor már az egész elég szépen, bejáratottan mozgott, egyszer csak teljesen szembefordult az Iványi az egész képzéssel. A nappalival, amit már a Havas Gábor vezetett, és a levelezővel egyaránt. Elkezdett olyan feltételeket diktálni, amik tarthatatlanok voltak. Ezeket nem tudom felidézni, de egyértelmű volt, hogy

55 Az ellenzéki csoportok kapcsolattartásának elősegítésére 1988. május 1-jén megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata, melynek alapító okiratát kétszázán írták alá, s felállítottak egy ötven fős Ideiglenes Koordinációs Tanácsot is. Az SZKH fél-éves működés után alakult párttá, november 13-án szavazták meg az SZDSZ létrehozását.

56 Dr. Harmatta János (1944–) orvos, pszichiáter, neurológus.

57 Németh László szociálpolitikus, művészetterapeuta.

itt igazában a kérdés nem az, hogy mi alkalmazkodunk-e vagy nem, hanem hogy menjünk a fenébe. Hogy ez itt nem kell, vagy nem fér be. Ez elég hamar lefutott, egy pár hónap alatt: a '99-es tanévkezdésre, tehát szeptemberre, azt hiszem, 72-en voltunk kirúgva a Wesleyből. Az Iványival baromi jóban voltam és nagyon szerettem őt, és azt hiszem, ő is engem. A Havassal is jóban voltam. Szóval meleg emberi viszonyok voltak. És ezek fájdalmasan ellenségessé és tarthatatlanná váltak pillanatok alatt. Úgyhogy ebben bizony kaptam egy idegösszeroppanást, nem is akármilyet. Tehát kórházba kellett kerülnöm, ez teljesen felőrölt, és emészthetetlennek bizonyult a számomra. Egyszer a Kis Jancsival volt egy beszélgetésem, aki szintén nagyon szerette vagy talán most is szereti az Iványit. Azt mondta, figyelj! Eljön még az az idő, amikor az Iványi jön és valamilyen formában elnézést vagy bocsánatot kér ezért az egész történetért, ami tényleg megmagyarázhatatlan volt.

[...]

Most azon gondolkodom, hogy hogy is volt ez időrendi sorban, mik voltak a nagyobb kutatási feladatok a '90-es évek elején. Szociálpolitikai kérdések, amik akörül forogtak, hogy ezt mégse olyan nagyon könnyű megcsinálni. Amit mondjuk nem gondoltam soha úgy, hogy nagyon könnyű megcsinálni, de azért mégis meg kell kutatni. Ez volt az az idő, amikor elkezdtem foglalkozni a cigánykérdéssel. Ezt mindig úgy kezeltem, hogy egy csomó olyan tapasztalattal nem rendelkezem, ami ahhoz kell, hogy arról a reménytelen pozícióról, amilyenben a cigányság volt mindig is, én valami relevánsat tudjak mondani. Tehát, hogy külső szemlélőként vagy külső aktorként, ha a legjobban felkészülök, és ha kétféle roma barátom van, és akármilyen is, akkor is csak kívülről tudom megközelíteni, és ahhoz azért nekem kellett új kapaszkodók. Ez volt az, ami felé fordult az érdeklődésem is, amit olvasni, tanulni kezdtem a '90-es évek elején. Ugye az egyik kardinális kérdés ebben a korszakban az volt, hogy egy integratív valami történik itt a szegénységgel és ezen belül a roma szegénységgel, vagy épp ellenkezőleg. Tehát mi viszi vagy viheti ezt az integráció irányába. Én akkor kezdtem tanulni az elismeréspolitikai küzdelmekről. Nemcsak a romákéról, sőt nem is elsősorban romákéról, hanem más kisebbségekről, meg ennek a történetéről. Részben a nőmozgalomban, részben a – mondjuk – amerikai feketemozgalomban. Lassan ráébredtem arra, hogy nekem van valami keresgélni valóm ebben a kérdésben, amit valahogy meg szeretnék fogni, hogy mik ennek a potenciális *track*-jei. Szóval, hogy [mik a] vágányai vagy metszetei egy elismeréspolitikai küzdelemnek roma keretben akkor, amikor ennek nincsenek meg a tradíciói sem igazán, és főleg nincsenek meg az intézményes keretei. Ez egybeesett azzal, amikor a boldogtalan kisebbségi önkormányzatok fölálltak, és engem eléggé elkezdett izgatni, hogy ezekkel lehet-e valamit kezdeni. Tehát, hogy mivel töltődnek ezek a keretek fel. Persze [a kisebbségi önkormányzati rendszer] csomó baját meg a választási problémáit az ember első perctől tudta, de azért én ezt úgy láttam, és nem is alaptalanul, hogy itt kinyílik egy pálya, egyfajta vagy akár többfajta mobilitás, és egy társadalmi elismerés-szerzési lehetőség a romák számára. Úgyhogy ezzel elkezdtem foglalkozni akkor egy kicsit közelebből. Az első ilyen dolog volt a cigány kisebbségi önkormányzatok. Aztán, mikor ezen egy kicsit túlléptem, vagy át akartam gondolni mindennek a vonzatát szociálpolitikai tekintetben, akkor azt a kérdést meg kellett válaszolni, hogy itt van egy nagy kirekesztés meg nagy elnyomás meg mindenféle dolog, ami különböző szegénycsoportokat érint – evidensen nemcsak a romákat, de a romákat nagyon –, meg [kell] érteni, hogy a kirekesztettségnek, amit a többségi társadalom csinál, mégis különbözőek-e a mintázatai a nem-roma és a roma szegények között. Ez elvezetett egy kutatáshoz, ami arról szólt, hogy hogy néz ki ennek a két nagy csoportnak a szegénysége, és hogy néz ki a szociálpolitika viszonya hozzájuk. Különösen olyan közösségekben, ahol együtt élnek, és ahol ugye akkor már mutatkoztak a jelei annak, amit ma jól tudunk: hogy ez egy iszonyatosan kegyetlen verseny,

és egymás kirekesztése is előállt ezek között a csoportok között. Ez a téma kitöltötte a '90-es évek közepét, második felét.

A Max Weber Alapítvány⁵⁸ Gábor Laci zseniális ötlete nyomán hoztuk létre '90-ben. A missziója kettős volt. Az egyik, hogy próbáljunk kutatási pénzeket szerezni és erre a formára fölfűzni, és akkor bizonyos értelemben függetlenül mozoghatunk. A másik, az egzisztenciális volt, hogy nem lehetett tudni, hogyan változnak az intézményi keretek, és valami pénzt halmozzunk föl, amiből az osztály tagjai, akik akkor együtt voltunk, meg tudnak élni. Elég sikeresen működött jó sokáig, talán négy éve zártuk be. Folyamatosan szereztünk pénzt arra, hogy olyan dolgokat adjunk ki, olyan klasszikus dolgokat fordítsunk le, amik nincsenek a magyar irodalomban. Így lett lefordítva a Znaniecki nyolc kötete⁵⁹ és egy csomó minden, a Marienthal,⁶⁰ Bauman⁶¹ és nagyon sok minden más.

Aztán a kutatás egy kicsit kétfelé eszkalálódott, és most már benne vagyunk az az utolsó tíz év kutatásaiban. Az egyik, amihez újra visszatértem – oké, most látjuk, hogy milyen nagyon vékony és törékeny lábakon állnak – ezek az elismeréspolitikai lehetőségek vagy mindazok a kicsi dolgok, amik, mondjuk, az önkormányzatok meg a roma civil szervezetek révén mutatkoznak. És hogy ugyanakkor fel lehetett ezt teljesen göngyölni, hogy a többségi társadalomnak a nem-roma szegények iránt még mindig van azért egy ilyen „fogom a kezüket” attitűdje, ami abszolút nem működik a romákkal szemben. Úgyhogy akkor jött a kérdés, hogy jut-e, maradt-e vagy van-e, vagy hol van egyáltalán valamilyen fajta polgári potenciál ebben a magyar társadalomban, ahonnan mégis lehetne várni, hogy azért a kirekesztésnek ezek a teljesen avított és premodern formái változzanak. Nagyjából azonos módon – akkor még élt a Vajda Ági, aki '99-ben halt meg, és a Laki Misivel – erről egész sokat kezdtünk gondolkodni. Elhatároztuk, hogy csinálunk egy kutatást a magyar közép- és nagyvállalkozók körében azzal a feltételezéssel, hogy ebben a rétegben részben történeti okok folytán, részben a mai pozíciójuk és az anyagi lehetőségeik miatt is megnézzük, hogy van-e itt valamilyen polgári potenciál. És ki lehet-e abból indulni, amit Bibó ír, hogy a szegénykérdés kezelése, és innen az egész szociálpolitikának a kezelése, az nagyon múlik az eliten. Tehát, hogy mondhatjuk-e, hogy bibói értelemben valamilyen elitvonnások föllelhetők a magyar nagyvállalkozók között is. Hát, ez baromi izgalmas lett, és nagyon sok köze lett a cigánykérdéshez. Szóval az egyértelműen megmutatkozott, hogy ahol itt mégis fölfedheted az elitcsírákat, ott ez a két kérdés összekapcsolódik. Tehát, ha csak benne ülsz a nyomorban meg a szegénységben meg a kirekesztettségben, onnan nem lehet kilátni. És ugye, réges-régen nem gondoljuk már, hogy van egy önnön-magát felpilázó vagy a saját felelősségére ráébredő állam, amely majd a fejére csap és azt mondja, hogy itt csinálni kell dolgokat. Hanem, ugye, az a kérdés, hogy azok az elitek, amelyek vannak – értelmiségi elitek és gazdasági elitek meg persze a politikai elit bizonyos rétegei – hogyan állnak ehhez. Jó nagy interjúkat csináltunk 50 nagyvállalkozóval, meg mindenféle más dolgokat is földolgoztunk, és ezt megírtuk egy könyvben,⁶²

58 A Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány (<https://www.maxweber.ro/hu/>) a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia Tanszékének háttérintézménye. Elődje az 1994-ben alakult Max Weber Szociológiai Szakkollégium, mely kezdetben a Collegium Transylvanicum Alapítvány égisze alatt működött. 1999-ben a senior szakkollégiumi tagok kezdeményezésére jött létre a Max Weber Társadalomkutató Központ, amely a kutatói tevékenységüket folytatni kívánó diplomásoknak nyújt intézményi háttérrel.

59 Thomas, W. I. – Znaniecki, F. (1994–2006) *A lengyel paraszt*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány.

60 Jahoda M. – Lazarsfeld, P.F. – Zeisel, H. (1999) *Marienthal*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány.

61 Bauman, Z. (2001) *A modernitás és a holokauszt*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány.

62 Laki M. – Szalai J. (2004) *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Osiris.

ami nagyon jó fogadtatást nyert. Megkaptuk rá a Polányi-díjat. De akkor már az Ágnes nem élt. Szóval ezt ketten a Misivel írtuk. A könyv fő mondanója az volt, hogy igen, itt van egy alakuló réteg, amely még nagyon sokat fog változni, meg újonnan kezdte el ebben a minőségben a működését, de fölmutat egy csomó olyan polgáris vonást, ami miatt erre a bizonyos elitszerepre lehet gondolni. Már akkor izgatott minket, hogy hova vezet ez a trend, szóval mi lesz ebből. Az ezredforduló táján, '99 és 2001 között készült ez az 50 interjú. Tíz év múlva én fölvettem – és ez tetszett a Misinek is –, hogy próbáljuk őket újra megnézni. Kaptunk erre egy OTKÁ-t, és megcsináltuk. A többségüket sikerült megtalálni és beszélni is hajlandók voltak. Hogy kiszűrjük azt, hogy közben, ugye, idősödtek – ezek ilyen 50 körüli emberek voltak akkor, hát már 60 felé, még ha színen vannak is, akkor is azért egy csomó mindent talán átadtak az új generációnak – úgyhogy csináltunk egy kontrollcsoportot is olyan nagy- és középvállalkozókból, akik tíz évvel később indultak. Azt akartuk megnézni, hogy azok, akik ma indulnak, mennyire hasonlítanak a tíz évvel korábban indultakra. Most jutottunk nagyjából a végére annak a könyvnek, amit ebből írtunk.⁶³ A tanulság nagyon megrendítő. A korábbi ígéretes vonások megtörttek, és visszahúzódtak a nagyvállalkozók. Frusztráltak lettek, továbbá jobboldaliak lettek, noha baloldaliak voltak, legalábbis balliberális beállítódásúak. Tehát ők kicsit jobboldaliak, az újak, azok meg már rendesen jobboldaliak lettek. Ebből egy nagyon érdekes kérdéssor vetődik fel, amit nem biztos, hogy mi fogunk megkutatni. Az, hogy az egész ideológia és az egész szerepfelfogás és identitás kérdése hogy néz ki. Ugye, ha identitásról beszélünk, akkor többnyire a kisebbségi identitásokat szoktuk csak megnézni. De itt is úgy érzem, hogy viszonyítani kell. A relációt meg kell teremteni egy ilyen zavart többségi identitáshoz. Tehát ez a lekonyulásról szól, és elég erőteljes revíziója annak, amit korábban gondoltunk.

Eközben sokat dolgoztunk a romakérdésen és annak társadalompolitikai átgondolásán is. Egy kutatás föladja a kérdést a következő kutatásnak. Azt a kérdést, hogy hogyan van konstruálva a kisebbségi lét. Adódott, hogy ezt elsősorban az iskola és a munka világában kell megnéznünk. A másik dolog, hogy ahogy a világ változott, és az úgynevezett tudományos munka lehetőségei változtak, egyre világosabb lett, hogy azok a kérdések, amik mondjuk a Neményi Marit, engem, ezt a kört foglalkoztatják, azok nincsenek, hogy úgy mondjam, a középpontjában annak, amit a megrendelők nagyon szeretnének. Ugyanakkor mi meg nem nagyon akarnánk azt tekinteni a fő igazodási szempontnak, hogy mit akarnak a megrendelők. Tehát, ha vannak érveink arra, hogy ezek a dolgok fontosak, akkor érdemes utánamenni. Az intézményes helyzet átgondolása oda vezetett, hogy elkezdtünk azon gondolkodni, hogy valahogy ki kell lépnünk az európai térbe. Mert ahogy itt gyötri egymást az OTKA meg az NKTH meg a nem tudom én, kicsoda, az megöl mindent. Ha ép ésszel, meg ép kutatással felszínen akarunk maradni, akkor kívül is körül kell nézni. Igen ám, de volt egy hosszú tapasztalat, amiről eddig nem beszéltem, amit, mondjuk, azzal foglalnék össze, hogy ugye mi a '70-es, '80-as években nagyon érdekesek voltunk a nyugat számára, mint a legrugalmasabb ország a blokkon belül. Ugyanakkor mégis blokkhoz tartozó ország, tehát azoknak a kutatóknak, akik meg tudnak szólalni angolul, és még értelmes is, amit mondanak, lett respektusuk. De ez pillanatok alatt megfordult, amint a rendszerváltások bekövetkeztek. És elkezdődött az a másodrendűnek tekintés, amit mindenki megtapasztalt. Ez minden konferencián előjött. Én egy gögös polgárlány vagyok ebből a szempontból. Most ezt viccből mondom, de nem teljesen vicc. Szóval nem tudom elviselni ezeket a viszonyulásokat. Jöttek egymás után a különböző megbízások, világbanki munkák meg nem tudom én, mik, és a barátaim kiröhögtek engem, hogy mit folytatok én itt egy egyszemélyes polgárjogi mozgalmat a saját nem tudom én, mimért. De hát én bizony, ha úgy gondoltam,

63 Laki M. – Szalai J. (2013) *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.

hogyan rossz az a szegénységkoncepció, amivel jönnek, és azt akarják mondani, hogy majd az legyen az empirikus kutatás alapja, és én nem úgy gondolom, akkor el fogom mondani. Aztán hogyha nem férünk egy csárdába, akkor jó napot kívánunk egymásnak. Végül ezekből elég sikeresen sikerült is kijutni. És lassan megérett bennem egy furcsa aspiráció, hogy én még szeretném azt elérni, hogy úgy kelljen nézni erre a térre, hogy ez egy valami. Erre a Kelet-Európára meg arra, amit csinálunk. És elérni azokat a pozíciókat, amelyekben csak nyugatiak vannak. És akkor ez a két dolog összekapcsolódott, és egy többéves munka kezdődött abban a tekintetben, hogy azt a gondolatot, hogy hogyan konstruálódik, mondjuk, leginkább az oktatásban a kisebbségi helyzet, és mik ennek a variációi, és miként függ ez össze azzal, hogy különböző társadalmakban más és más az állampolgáriság tartalma, és a formális állampolgáriság nem garantál állampolgáriságot, megkutassuk. Erre kaptunk a *European Science Foundation*tól egy kis pénzt, és összehoztunk egy workshopot, ami nagyon sikeres volt. Aztán, amikor eljött az idő, hogy olyan témát hirdetett meg az EU az FP7-es programban, amire érdemes volt pályázni, akkor csináltuk meg ezt a bizonyos EDUMIGROM kutatást, ami az utóbbi években a fő tevékenységemet tette ki. Baromi sokat dolgoztunk ezen, kimunkáltuk az egésznek a struktúráját, szóval [létrehoztunk egy] konzorciumot, amelyik nagyon jó emberekből állt össze, és megnyertük a projektet. Ez volt az első olyan EU-s projekt állítólag, aminek magyar volt a vezetése. Ebből egy izgalmas dolog lett, mert az országokat az iskola keretében hasonlítottuk össze. Főleg másodgenerációs, tehát már az adott országba született, és ezért olyan egyszerűen migránsnak nem nevezhető diákok és a roma diákok helyzetét hasonlítottuk össze kilenc országban: öt nyugati és négy kelet-európai volt. Az öt nyugati, a déli országok kivételével, nagyjából leképezte a fő típusokat. Itt a régióban pedig a csehek, szlovákok, románok, meg mi, ez azért elég jól kirajzolta, hogy mi van ebben a poszt-socialista világban etnikai viszonyok tekintetében, és ezt hogyan teszi tönkre az oktatás. Ez túl sommás, de mégis így van. Ebből most egy könyvet csinálunk éppen, erre kaptunk a Palgrave Kiadótól szerződést, ami állati nagy szó. A saját identitásunk megkeresése is hozzátartozott ehhez a sikerhez. Az egyik új tapasztalata az EDUMIGROM kutatásnak az volt, amit elvileg tudunk, hogy baromi nagy különbségek vannak a történelmi keretek között. Tehát, hogy egy csomó problémát, amiről beszél, most legyen az akár a kisebbségi csoportok, pláne látható kisebbségek kizorítása, az máshogy merül föl egy olyan világban, amit a koloniális viszonyok alakítottak, és megint máshogy merül föl egy olyan társadalomban, ahol új élmény az, hogy vannak mások, mint mondjuk a német társadalomban a törökök. És hát megint más egy olyan, kirekesztést alapviszonynak tekintő világban, mint amilyen a miénk. A másik, hogy engem nagyon arra tanított meg ez a kutatás, hogy kisebbségi identitásról nem lehet beszélni anélkül, hogy érteném a saját többségi identitásomat. Mik azok a metszetek, amik megkülönböztetik ezt? És mik azok, amelyek azonossá teszik? Hol van ennek a közös terepének? Szóval miért nem érzi ma egy a magyart anyanyelvének tekintő cigány gyerek, hogy az a kérdés, hogy hol helyezkedik el Magyarország Európában, az ő kérdése is. És miért nem érezzük mi azt, hogy az, hogy hol helyezkedik el Magyarország Európában, ami nekünk olyan alapvetően kérdés, azt leginkább a cigányokkal szembeni viselkedésünk teszi mássá. Tehát, én úgy gondolom, hogy ezt relációban lehet csak elgondolni és dinamikában, ráadásul.

Közben már hosszú évek óta ösztökéltek, hogy mi az, hogy nem adok be egy nagydoktorit. Elfogadtam, hogy igen, most már itt az ideje, hogy beadjak egyet. De azt nagyon nem fogadtam el, hogy most én csak úgy összetegyem azt, amit eddig csináltam. Úgyhogy a könyv, ami az állam túlhatalmának az átformálódásáról, de jelenlevéséről szól, ennek a leágazása.⁶⁴ Ennek is jó fogadtatása lett. És haszna is lett számomra, főleg

64 Szalai J. (2007) *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon.*

Budapest: Osiris.

abban a tekintetben, hogy a szociálpolitika nem egy olyan terület, ahol intézményekről gondolkodsz és arról, hogy mik az intézményes keretek, pályák, szabályok. Mert azok mit tudnak? Mit rögzítenek az adott társadalom érdekviszonyain, és mit tudnak ezeken mozdítani? Oda jutottam, hogy az intézmények kutyafülét se érnek, ha nem érted a társadalmi mozgásokat vagy az őket megtöltő társadalmi viszonyokat. Úgyhogy talán ez a könyv annyiban lett jó és érdekes, hogy megpróbálja összekapcsolni ezt a két oldalt. Tehát emberek viselkedését és a mindennapi élet különböző rutinjait egybenézni azzal, hogy mit akar vagy mit tud ezzel kezdeni az állam – mondjuk, az elosztáspolitikai terén.

Baromi sokat tanultam és sokkal árnyaltabban látom az egész nyugati migráció problémáját is, mint korábban. Ez elvisz egy most formálódó tervhez, a régi kérdésem idekapcsolásából [adódóan] is, hogy mi a fene ez a posztszocialista jóléti állam? Tehát megmutatni vagy végiggondolni, miért nem tud betagozódni igazában a nyugati formációk közé. És akkor mik mozgatják? Úgyhogy ez most egy ilyen alakuló kutatás, ami a következő években, ha meg lehet csinálni, akkor valószínűleg a kerete lesz annak, amit még megpróbálok valahogy végiggondolni.⁶⁵

65 Erről lásd: Szalai J. (2021) A 80-as évek szociálpolitikai elgondolásairól – visszapillantás a mából. *Kettős Mérce* június 13.; (2020) Romboló bizonytalanságok, *Fundamentum*, 24(1), 32–37.